

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут історії України
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
ННІ історії і філософії
ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ**

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА
(до 100-річчя початку Великої війни)**

**Тези доповідей
Всеукраїнської наукової конференції
з міжнародною участю**

(Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 року)

Київ–2014

УДК 94(100) «1914/1918»

Редакційна колегія:

В.А. Смолій, академік НАН України – відповідальний редактор

О.П. Реснт, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України
(заступник відповідального редактора), **О.В. Черевко**, д.е.н.,

О.М. Филь, к.і.н., полковник, **О.О. Драч**, д.і.н., професор,

Л.І. Синявська, к.і.н., доцент (відповідальний секретар),

В.В. Шевченко, к.і.н., старший науковий співробітник

Видається за рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 26 червня 2014 р.)

Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – 151 с.

ISBN 978-966-02-7343-6

У збірнику публікуються тези доповідей учасників Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 100-річчю початку Першої світової війни. Висвітлюються різні аспекти цього глобального воєнного протистояння й український контекст тогочасних подій.

Видання розраховане на науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться питаннями воєнної історії та історії України початку ХХ ст.

УДК 94(100) «1914/1918»

ISBN 978-966-02-7343-6

- © Інститут історії України
НАН України, 2014
- © Черкаський національний
університет імені Богдана
Хмельницького, 2014
- © Автори, 2014

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ТА ВОЄННИЙ АСПЕКТИ

Реснт О.П.

Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку XX ст. для України 7

Черевко О.В.

Столітні роковини початку великої трагедії: війна, яка сколихнула долі народів 10

Боечко В.Ф.

Процес актуалізації «польського питання» у ході Першої світової війни (1914–1918 рр.) 12

Брайчевська О.А.

Вплив Першої світової війни на зародження нових форм дипломатичної практики 15

Гальченко С.І.

Плани держав Троїстого союзу й Антанти стосовно України напередодні Першої світової війни 18

Георгізов Г.М.

Ескалація протистояння між країнами Антанти і Троїстого союзу у виданнях Російської імперії напередодні Першої світової війни 20

Гребенюк М.В.

Перша світова війна і народження оперативного мистецтва очима американських дослідників 23

Гуржій О.І.

Проблемність вживання термінів «воєнний» та «військовий»: методологічні підходи 26

Жилєнкова І.М.

Організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торгівельної угоди 1904 р. з Німеччиною (1913–1914 рр.) 28

Зайцева З.І.

Суспільно-політичний дискурс української інтелігенції в роки Першої світової війни: конструювання смислів «великого суб'єкту» 31

Земзюліна Н.І.

Діяльність європейських жіночих громадських організацій в боротьбі за мир напередодні Першої світової війни 34

Кабачинський М.І., Коваль М.В.	
Удосконалення довготривалої фортифікації під час Першої світової війни.....	37
Копытин И.В.	
1914 год в Эстляндской губернии: власть и общество.....	40
Кравчук О.М.	
Чехословацька бригада у битві під Зборовом (1917 р.).....	43
Масненко В.В.	
Українська історична наука в умовах Першої світової війни: люди, ідеї, інституції.....	46
Науменко А.О.	
Війська Південно-Західного фронту під час Галицької битви у працях російських дослідників за кордоном.....	48
Онiпко Т.В., Онiпко Т.А.	
Симон Петлюра і українське питання в роки Першої світової війни.....	51
Печенюк С.І.	
Дії броневих автомобілів Бельгійського бронедивізіону під час наступу Південно-Західного фронту (4 червня – початок вересня 1916 р.).....	54
Усенко П.Г.	
Місія О. Колчака до Трабзона і Батумі.....	57

СЕКЦІЯ 2 АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІЙНИ

Вергун С.І.	
Київське ЖПУЗ у роки Першої світової війни.....	60
Вільшанська О.Л.	
Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни.....	63
Губський С.І.	
Просвітня, пропагандистсько-політична та мистецька праця українських січових стрільців (1914–1918 рр.) у працях учасників та очевидців.....	66
Донік О.М.	
Гуманітарна складова діяльності Союзу міст в Україні у роки Першої світової війни.....	69
Драч О.О.	
Будні курсисток в умовах воєнного лихоліття.....	72
Жванко Л.М.	
Перша світова війна й Україна: проблема біженців.....	74

Загребельна Н.І.	
Благодійна діяльність освітян Київського учбового округу в роки Першої світової війни.....	77
Кирієнко О.Ю.	
Посилення поліційного контролю за інформаційним простором у роки Великої війни	80
Клименко Т.А.	
Черкащина в роки Першої світової війни.....	83
Коляда І.А.	
Поліційний контроль за українською інтелігенцією у роки Великої війни	86
Левицька Н.М.	
Участь українського студентства в Першій світовій війні	89
Петренко І.М.	
Участь учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережних українських єпархій Російської імперії у Першій світовій війні.....	93
Саган Г.В.	
Участь української громадськості у благодійних акціях із підтримки південних слов'ян у роки Першої світової війни	95
Силка О.З.	
Українські сільські осередки місцевих комітетів Червоного Хреста: діяльність в умовах війни	98
Треус С.П.	
Пограничник полковник Болеслав Мосцицкий – последний георгиевский кавалер Российской империи.....	101
Фесенко А.М.	
Становище українського православ'я на території Донеччини наприкінці Першої світової війни	103
Яременко І.О.	
Вплив Першої світової війни на соціальний авторитет земського вчителства українських губерній	105

СЕКЦІЯ 3

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Аліман М.В.	
Борис Мартос і його участь у кооперативному русі Полтавщини в період Першої світової війни.....	108

Годунова Л.В. Імперський фіскальний апарат Наддніпрянської України напередодні та в роки Першої світової війни	111
Голиш Г.М. Особливості монетного обігу на українських землях в період Першої світової війни.....	114
Ключник Б.В. Робота інтендантської служби в Україні 1914–1918 рр.	117
Коваль Т.В. Громадські організації у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни (на прикладі військово-промислових комітетів).....	119
Корновенко С.В. Вплив Першої світової війни на соціально-економічне становище українського селянства на початку 1920-х років.....	122
Лазуренко В.М. Особливості функціонування зернового ринку України у період Великої війни та перші повоєнні роки.....	124
Мазур О.О. Стан цукрової промисловості в роки Першої світової війни.....	127
Милько В.І. Управління навчальними округами України в умовах Першої світової війни.....	130
Мойсієнко В.М. Організаційно-правовий статус військово-промислових комітетів	133
Орлик М.В. До питання грошового обігу в Україні наприкінці Першої світової війни.....	136
Орлик С.В. Українське місто в умовах Першої світової війни (на матеріалах м. Єлисаветграда).....	138
Синявська Л.І. Діяльність гірничо-видобувних підприємств сходу і півдня України у 1914–1916 рр.	142
Фареній І.А. Діяльність «артільного батька» Миколи Левитського в роки світової війни	145
Шевченко В.В. Державні воєнні позики Російської імперії 1914–1916 рр.: випуск, реалізація, ефективність.....	147

Секція 1
ГЕОПОЛІТИЧНИЙ, ДЕРЖАВНИЙ
ТА ВОЄННИЙ АСПЕКТИ

Реєнт О.П., д.і.н., професор,
член-кор. НАН України
Інститут історії України НАН України

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І НАСЛІДКИ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ ПОЧАТКУ ХХ ст.
ДЛЯ УКРАЇНИ

Перша світова війна 1914–1918 рр. стала переломною подією для світової історії, визначивши значною мірою подальший розвиток людської цивілізації. Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Перша світова війна.

Трагізм війни особливо проявився у тотальному характері, якого вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярда осіб, що дорівнювало трьом чвертям того-

часного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, загалом до війська було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – убито (стільки ж людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн – поранено, з яких 3,5 млн залишилися інвалідами на все життя.

Світова війна 1914–1918 рр. залишила глибокий слід в історії України. Українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту. Через австро-угорські Галичину та Буковину і російську Волинь неодноразово прокотився страшний коток бойових дій. На згаданих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію війни наступальних операцій: Галицька битва (1914 р.) і Брусилівський прорив (1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарновського прориву (1915 р.), де позитивний результат мали вже армії країн Четвертого союзу.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання». На зайнятих воюючими сторонами українських землях були влаштовані окупаційні режими, надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Разом з тим, під час Першої світової війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття), хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць), опинилися під владою та адмініструванням однієї держави – Російської імперії.

Перша світова війна принесла нові жахи і страшні випробування для населення країн, які перебували в її епіцентрі. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і

зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель. Сотні тисяч добровільних біженців і примусових виселенців, які потребували хоч якогось облаштування в місцях свого перебування, становили одну з найгостріших гуманітарних проблем, породжених війною.

Мобілізація до війська мільйонів чоловіків на українських теренах (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до сутнісних демографічних змін у структурі зайнятості населення, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал, починаючи з літа 1917 р., шляхом самочинної демобілізації величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далось взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Світова війна 1914–1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики. Українці збагатились досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки.

СТОЛІТНІ РОКОВИНИ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ТРАГЕДІЇ: ВІЙНА, ЯКА СКОЛИХНУЛА ДОЛІ НАРОДІВ

Виповнилося 100 років від початку Першої світової війни – однієї з найбільших катастроф в історії людства. Віковий ювілей суттєво актуалізує увагу світової й української інтелектуальної спільноти до подій Великої війни 1914–1918 рр., як її називають західні дослідники. Вважаємо це цілком виправданим не лише з погляду пошанування героїзму предків (незалежно від того, на чиєму боці вони боролись), а й необхідності переосмислення наслідків і фундаментальних зрушень, до яких спричинило глобальне мілітарне дійство, яке породило світ сучасного зразка.

Перша світова війна мала тотальний характер – лише за один тиждень близько 900 млн жителів планети перебували у стані війни, а протягом чотирьох років було мобілізовано 73,5 млн осіб. На полях Фландрії, передгір'ях Карпат, на Марні й у «Верденській м'ясорубці» перемелювалось XIX ст. і народжувалась нова епоха. Війна виявилася надпотужним каталізатором цих процесів. Згадаймо, що тільки у «непроглядному пеклі» Вердена до кінця 1916 р. було підірвано 26 млн. звичайних снарядів і 100 тис. снарядів, начинених отруйними газами. Тотальність воєнних подій 1914–1918 рр. розчинила особистість у колективній психології натовпу. У такий спосіб Перша світова війна окреслить духовний присмерк Європи, продемонструє кризу ідеалів і цінностей індустріального суспільства, у раціоналізмі якого губиться найвища цінність – Людина.

Водночас це війна, яка змусить «традиційні» імперії, що не здолали становості й етноієрархізму, канути в Лету. Її геополітичними підсумками є крах Російської, Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій. Загалом же актуальні й донині уроки Першої світової війни науковці окреслюють як феномен кризи імперства.

Війна – це максимальне напруження всіх наявних сил народів-учасників, це величезний виплеск творчої та деструктивної

енергій, це колосальний державотворчий ентузіазм. Під час Першої світової війни, бездержавний, розчленований український народ не за своєю волею опинився по обидва боки ворогуючих блоків держав, які мали далекосяжні імперські плани стосовно його земель. Ці роки обернулися новим актом трагедії: Україна, знаходячись в епіцентрі східноєвропейського театру воєнних дій, стала плацдармом небачених побоїщ, величезних людських жертв, ареною виснаження потенційних економічних можливостей та масового зубожіння. Під прапорами ворогуючих імперій – Російської, Австро-Угорської – брати-українці тоді воювали один проти одного.

Війна актуалізувала національно-визвольну боротьбу поневолених націй та їхні прагнення до державного життя. Осмислюючи трагічний досвід тієї Великої війни, відзначимо його надзвичайну роль у долі українського народу, пробудженні національної свідомості, яка дала шанс українцям стати державним народом. Час, «коли війна являється неминуча... мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям», – повідомлялось у відозві Головної української ради.

Ще під час Першої світової війни у результаті української революції на Наддніпрянській Україні була утворена Українська народна республіка (7 листопада 1917 р.), а наслідком посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях стало проголошення 1 листопада 1918 р. Західно-Української народної республіки, які 22 січня 1919 р. заявили про своє з'єднання.

Науково вивірена картина «української проекції» Першої світової війни включає і героїзм, виявлений Легіоном українських січових стрільців, які самовіддано жертвували своїм життям за українську національну ідею; і благодійну діяльність громадських організацій з надання допомоги військовим і цивільному населенню, що виявило тенденцію до становлення громадянського суспільства на українських землях у роки війни.

Нинішнім поколінням, хто живе сьогодні, за 100 років, винятково важливо осмислити трагічний досвід тієї Великої війни, її перебіг, наслідки та уроки. Це абсолютно повною

мірою стосується і нас, українців – адже Перша світова війна залишила кривавий, непроминальний слід у нашій національній історії. Світова «первинна катастрофа» ХХ ст. створила умови для донесення змісту українського питання до європейської політичної свідомості. Від його позитивного розв'язання залежало не лише майбутнє українців, а й тих монархій, яким належала їхня територія. Відомий чеський публіцист Карел Гавлічек наголошував: «Україна – це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так їм мститься пригноблена Україна... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій». Ці слова спонукають усіх нас і світову спільноту до роздумів, оскільки події, що відбуваються сьогодні в Україні, укорінені у стані нестабільності, який народився ще у 1914 р.

Боечко В.Ф., к.і.н., доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ПРОЦЕС АКТУАЛІЗАЦІЇ «ПОЛЬСЬКОГО ПИТАННЯ» В ХОДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 рр.)

Метою пропонованих тез є аналіз на основі новітніх здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії процесу актуалізації «польського питання» в ході Першої світової війни та відродження незалежності Польської держави в листопаді 1918 р.

Війна між центральними державами і Росією вчергове актуалізувала польське питання як одне з найважливіших у міжнародній політиці. Керівництво обох воюючих блоків прагнуло повернути польське населення на свою сторону. До війни в польському суспільстві сформувалися два основні табори: ті, хто виступали за співпрацю з представниками Четверного союзу (т. зв. активісти) і ті, хто орієнтувався на військово-політичні блоки Росії і Антанти (пасивісти). Виразником різних орієнтацій польських кіл було створення національних представництв при кожній з воюючих країн. Так, у серпні 1914 р. в Кракові був

створений Головний національний комітет, який орієнтувався на Центральні держави, а особливо на Австро-Угорщину. Очолив його професор адміністративного права Ягеллонського університету В. Л. Яворський.

До політичного табору, що орієнтувався на перемогу Антанти у війні, належав Р. Дмовський – один із засновників і керівник Національно-демократичної партії (скорочено енденція, а її члени – ендеки) і Польського національного комітету (ПНК), який він очолював у 1914 р. у Петербурзі, а потім у 1917 р. в Парижі. ПНК мав на меті стати представницьким органом усіх поляків й одразу почав створювати польські військові відділи, проте царський уряд припинив їх діяльність, почавши мобілізацію поляків до російської армії.

Ліве крило польського суспільного руху було переконане, що звільнити польський народ і відновити польську державність можна лише в ході перемоги революції у країнах, що захопили польські землі. У відозві Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) від 2 серпня 1914 р. йшлося про те, що польське робітництво повинно боротися за прискорення революції, погоджуючи свої дії з «виступами в Росії і Європі, оскільки вони витікатимуть з революційного прагнення до повалення нинішніх урядів і встановлення народних урядів». Прихильниками до співпраці з Німеччиною і Австро-Угорщиною були представники Польської Соціал-демократичної партії (ППСД), правоцентристської ПСЛ-«Пяст» і їх лідери – І. Дашинський, В. Вітос і Ю. Пілсудський. Плануючи відтворення незалежної польської держави за допомогою центральних держав, Ю. Пілсудський і його прихильники виражали готовність відмовитися від західних польських земель, але мріяли про включення до майбутньої Польщі українських, білоруських і литовських територій, що колись входили до Речі Посполитої.

Наближення поразки у війні країн Четверного союзу активізувало діяльність урядових осередків. Маніфестом від 7 жовтня 1918 р. Регентська Рада розпустила Державну Раду, проголосила утворення незалежної Польської держави на всіх польських землях і створення багатопартійного уряду і проведення виборів до Законодавчого Сейму. «Пробила велика

година, якої весь польський народ чекав з великими надіями. Наближається мир, а разом з ним і здійснення прагнень польського народу до повної незалежності. Що стосується засад майбутньої Польщі, то вона повинна бути незалежною, обіймати всі землі польські, з доступом до моря, з політичною і економічною самостійністю, з територіальною недоторканістю, що повинно бути гарантовано міжнародними документами». Розпочався процес створення органів влади: 26 жовтня 1918 р. було створено чотири нових міністерства: внутрішніх справ, військових справ, інформації і продовольства, а 30 жовтня – охорони здоров'я і громадського забезпечення, а також міністерство захисту праці.

У кінці жовтня в Австро-Угорщині, а на початку листопада в Німеччині розпочалася революція, змусивши ці країни 11 листопада підписати перемир'я, яке поклало кінець війни і окупації. Для Польщі настав сприятливий момент для реалізації власних державницьких проєктів. Це активізувало всі політичні сили, готові претендувати на лідерство у відродженій державі. Ще 7 листопада 1918 р. в умовах австро-німецької окупації в Любліні, залишеному австрійськими частинами, було створено національний уряд, який проголосив утворення Польської Народної Республіки, а керівництво Регентської Ради позбавленим влади. Його утворили на чолі з лідером І. Дашинським діячі лівих «незалежних» партій: Польської соціалістичної партії (ППС), ППСД, ПСЛ-«Визволене» (Польської селянської партії) і Польської організації військової (ПОВ). Маніфест Люблінського уряду проголосив Польщу народною республікою з найвищими законодавчими органами, обраними на основі загального, рівного, прямого, пропорційного виборчого права при таємному голосуванні, зі значним обсягом демократичних прав і політичних свобод.

Під тиском західних держав, зацікавлених у створенні в Польщі сильного уряду, здатного придушити виступи всередині країни і розвернути протидію Радянській Росії, 16 січня 1919 р. був утворений новий коаліційний уряд на чолі з І. Падеревським (що також одержав пост міністра закордонних справ). Незабаром після утворення уряду І. Падеревського, незалежність Поль-

щі визнали і встановили з нею дипломатичні відносини США (30 січня 1919 р.), Франція (24 лютого), Англія (25 лютого) й інші держави. Уряд РРФСР, визнавши незалежність Польської республіки, запропонував польському уряду мирно врегулювати всі проблеми, що цікавили сторони конфлікту.

Фактично можемо констатувати, що в ході Першої світової війни в Східній Європі на фоні розпаду колишніх імперій відбувалися процеси національно-державного відродження, створювалися нові незалежні країни, однією з яких була Польща. Тож проголошення 11 листопада 1918 р. незалежності Польської держави стало закономірним наслідком державотворчих домагань польської нації.

Брайчевська О.А., к.і.н., доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ЗАРОДЖЕННЯ НОВИХ ФОРМ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Столітній ювілей від початку Першої світової війни спричинив новий сплеск наукового інтересу, зокрема й серед українських дослідників, до її історії та політичних, економічних, соціальних наслідків у глобальному вимірі. Вивчення історії Великої війни та осмислення її впливу на подальший розвиток міжнародних відносин та дипломатії зумовлено й тим, що проблема попередження міжнародних конфліктів та світових воєн є однією з найактуальніших у міжнародних відносинах початку XXI ст.

Регулярні зустрічі прем'єр-міністрів та експертів союзних держав Антанти, які відбувалися під час Першої світової війни з метою обговорення нагальних питань військової стратегії, міжнародної політики та забезпечення воюючих армій, які не могли бути вирішеними традиційними дипломатичними методами, стали поширеною нормою дипломатичної практики.

Також було створено широку мережу комітетів і постійних конференцій союзників (Союзна рада з питань військових заку-

пок і фінансів, Міжнародна комісія з постачання, Союзна рада з продовольства, Союзна рада морського транспорту і.д.). До їхньої компетенції належало засобами дипломатії вирішувати спільні проблеми та протиріччя між союзниками Антанти.

Офіційне завершення Великої війни відбулося на Паризькій мирній конференції. В основу підписаних міжнародних договорів, що започаткували майбутню Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, було покладено програму повоєнного устрою світу, запропоновану президентом США В. Вільсоном – «14 пунктів Вільсона».

Одним із найважливіших її положень була пропозиція щодо створення Ліги Націй, міжнародної організації колективної безпеки «з метою забезпечення взаємних гарантій політичної незалежності і територіальної недоторканості як великих, так і малих народів». Її Устав, що також майже повністю відповідав пропозиціям американського президента, був включений до Версальського мирного договору та інші мирні договори, що завершили Першу світову війну.

Завданням Ліги Націй, задекларованим у преамбулі її Статуту, був розвиток міжнародного співробітництва між народами та гарантування для них миру і безпеки. Основоположними принципами міжнародного співробітництва в рамках Ліги Націй проголошувались відкритість міжнародних переговорів та міжнародних договорів шляхом їх реєстрації та подальшої ратифікації, врегулювання спірних питань між державами виключно дипломатичними шляхом, неухильне дотримання норм міжнародного права, добросовісне виконання взятих договірних зобов'язань.

За весь період свого існування Ліга Націй врегулювала ряд міжнародних конфліктів, але забезпечити міжнародну безпеку і вжити дієвих заходів з метою недопущення Другої світової війни їй не вдалося. Досвід її діяльності, дипломатичні успіхи і прорахунки згодом були використані при створенні ООН.

Величезні людські втрати під час бойових дій на фронтах, руйнування господарської інфраструктури, виснажливі умови праці під час війни, революція в Росії, зубожіння населення воюючих держав призвели до посилення соціальної напруги в

країнах Європи. «Вся Європа була насичена духом революції». Незадоволення та обурення існуючою на той час соціально-економічною ситуацією, особливо умовами праці, найбільше проявлялося у робітничому середовищі. Незадовільні умови праці, які могли стати підґрунтям для соціальних заворушень, створювали загрозу для «миру, гармонії та злагоди у повоєнному світі».

Наявність небезпеки виникнення нових соціальних протистоянь, конфліктів та революцій, вимагала запровадження нової соціальної політики та перегляду на міжнародному рівні взаємовідносин із суспільно-політичними силами, які були носіями соціального протесту.

Для забезпечення «загального і тривалого миру», основою якого є «соціальна справедливість», на Паризькій мирній конференції у складі Ліги Націй було створено окремий структурний підрозділ – Міжнародну організацію праці (МОП). Головною метою її діяльності мала бути підтримка соціального миру між різними верствами суспільства та зменшення соціальної несправедливості шляхом регламентації робочого часу, встановлення максимального робочого дня і робочого тижня, гарантування заробітної плати, що забезпечує задовільні умови життя, захисту робітників від професійних хвороб і нещасних випадків на виробництві, захисту робітників, що працюють за кордоном, визнання принципу однакової зарплати за однакову працю і т.д.

Під егідою МОП щороку проводились міжнародні консультації та конференції за участю представників держав, роботодавців та профспілок, де розроблялися рекомендації та конвенції з метою удосконалення трудового законодавства, що дозволяло урядам країн-членів МОП уникати соціальних потрясінь. З часом МОП перетворилася на одну із найбільш представницьких міжнародних організацій і в 1946 р. стала першою спеціалізованою установою ООН.

Підписання ряду міжнародних договорів на Паризькій мирній конференції знаменувало новий етап у розвитку дипломатичної діяльності. Розпочалося практичне втілення в життя положень ліберальної концепції перебудови міжнародних відно-

син, відповідно до якої головна роль у вирішенні міжнародних проблем належить міжнародним організаціям.

Ліга Націй та її структурні підрозділи стали місцем проведення двосторонніх та багатосторонніх дипломатичних переговорів. Багатостороння дипломатія стала засобом регулювання і формування міжнародних відносин.

Силова «дипломатія конгресів» та секретна дипломатія «великих європейських кабінетів» поступилася відкритій та демократичній «дипломатії конференцій». У міжнародну політику було «внесено фундаментальний закон людяності», завдяки якому дипломатичні відносини у майбутньому мали «відбуватися лише винятково шляхом дружніх нарад», а «дипломатія шляхом конференцій» – стати «найпоширенішим засобом розбудови міжнародних відносин».

Гальченко С.І., к.і.н., доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ПЛАНИ ДЕРЖАВ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ Й АНТАНТИ СТОСОВНО УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Першу світову війну розпочали два воєнно-політичні блоки – Антанта (Росія, Франція, Велика Британія), з одного боку, і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) – з іншого. Війна велася за перерозподіл уже поділеного світу, за розширення економічних і політичних впливів, за нові ринки збуту. У цій війні Україна – найбільша серед бездержавних країн Європи, яка мала до того ж величезні матеріальні та людські ресурси, надзвичайно вдале географічне положення, – стала об'єктом зазіхань агресивних держав Європи. Це перетворювало її на зону особливої міжнародної уваги. Суть «українського питання», яке постало в тогочасній міжнародній політиці, полягала у відсутності на населених українцями територіях Європи незалежної української держави, територіальній розчле-

нованості України, незадовільному матеріальному і національно-культурному становищі її населення. «Українське питання» було однією з важливих причин дестабілізації міжнародних відносин в Європі, що підштовхувало два воєнно-політичних блоки до конфлікту. В стратегічних планах Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини та Німеччини, з іншого, завоюванню України надавалося першочергове значення. До того часу, поки у складі Російської імперії перебувала Наддніпрянська Україна, царський уряд прагнув захопити й Західну Україну. З іншого боку, доки Австро-Угорщина володіла Західною Україною, її правителі претендували на Наддніпрянську Україну. Про це свідчив досвід XIX ст., так було і напередодні Першої світової війни.

Німеччина.

а) Одні політичні сили Німеччини розглядали варіант входження українських земель до складу майбутньої, як вони планували, «Великої Німеччини» разом із Нідерландами, Бельгією, Данією, Австро-Угорщиною, Польщею, Прибалтикою, слов'янськими землями Балканського півострова. Україна розглядалася як плацдарм для просування на Схід і потенційна колонія, звідки можна буде черпати сільськогосподарські продукти і природні ресурси.

б) Інші політичні сили цієї держави бачили долю України інакше: вони сподівалися на створення самостійної української держави, яка б послабила Росію та відкрила їй вихід до Європи.

Австро-Угорщина.

Австро-Угорщина планувала захопити Волинь і Поділля. Разом із тим, вона прагнула зміцнити своє панування в Галичині, Закарпатті й Буковині. Австрійський уряд метою своєї політики у війні проголосив також відрив від Москви і завоювання інших українських земель і створення на них незалежної України, що повинно було, на його думку, послабити вплив Москви на Південно-Східну Європу.

Росія.

Під гаслом «об'єднання усіх українських земель» Росія прагнула захопити всю Галичину, Закарпаття і Буковину. Українські землі правлячими колами Росії розглядалися як плацдарм для зміцнення своїх позицій на Балканах і в Передній Азії.

Офіційна російська влада категорично відкидала прагнення українського народу до незалежності.

Перша Світова війна стала важким випробуванням для українського народу. Через територію України проходила лінія фронту, яка, розділяла не тільки ворожі армії, але й український народ на дві частини. Ті ж регіони як Галичини, так і Російській Україні, які не потрапляли в зону бойових дій воюючих армій, стали їхнім найближчим тилом і несли на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих. Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини, з іншого, – воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру, коли українці вимушені були вбивати один одного заради інтересів двох імперій.

Георгізов Г.М., к.і.н., доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ЕСКАЛАЦІЯ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ КРАЇНАМИ АНТАНТИ І ТРОЇСТОГО СОЮЗУ У ВИДАННЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження історії міждержавних зв'язків у Європі, зокрема й двосторонніх економічних зносин наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., є важливим для розуміння історичних передумов охолодження стосунків між країнами блоків Антанти і Троїстого союзу. Існує досить велика література, присвячена міжнародним відносинам і ролі європейського капіталу для розвитку промисловості Російської імперії на рубежі століть. Проте досі залишається чимало недосліджених напрямів передодня Першої світової війни, присвячених реакції суспільства на зростання протиріч між двома блоками.

Напередодні Першої світової війни в Російській імперії не було альтернативи таким значним політичним та економічним зв'язкам, як з країнами Троїстого союзу, особливо після веле-тенського економічного ривку, здійсненого Німеччиною після об'єднання 1871 р. Проте інтенсифікація сільськогосподарсько-го виробництва в Європі, що відбувалася з кінця XIX ст., зокрема й у великих маєтках сходу Німеччини, привела до того, що держави Троїстого союзу почали перетворюватися на конкурентів російським виробникам, а це заклало основи конфліктних ситуацій з Російською імперією як у політичній, так і в торговельно-економічній сфері. Власники сільськогосподарських маєтків Європи були зацікавлені в освоєнні зовнішніх ринків та в захисті внутрішніх ринків від загрози конкуренції з боку іноземної, в першу чергу, російською сільгосппродукції.

Така ситуація робила центральноєвропейських виробників, що відігравали величезну роль у політичному житті країн Троїстого союзу і контролювали найважливіші позиції в кабінетах правителів, а також в армії та апараті державного управління, затятими поборниками протекціоністської політики. Надалі протекціоністські мита на продукти харчування неодноразово підвищувалися, досягнувши максимуму до початку 1914 р. Політичне та економічне протистояння країн Антанти і Троїстого союзу, що передувало Першій світовій війні, було відображене і в пресі Російської імперії, яка приділяла велику увагу перспективам подальшого розвитку торговельно-економічних зв'язків між Росією і державами Троїстого союзу. На сторінках газет і журналів Російської імперії активно обговорювалися можливі заходи політичного та економічного опору протекціоністській політиці.

Початок активній громадській дискусії з цього питання поклали виступи на сторінках впливової ліберальної газети «Російське слово». На думку видавництва, Росія швидко перетворювалася на колоніально-сировинний придаток Європи. Це твердження аргументувалося, передусім, величезною економічною залежністю Росії від Європи (на 1910 р. частка тільки Німеччини в російському експорті зросла до 48%). Також, видавництво звертало увагу на негативну для Росії динаміку розвитку торгового обігу із країнами Троїстого союзу.

Співчутливо відзивалася про погляди, висловлені в «Російському слові», ліберальна газета «Російські відомості». Навесні 1914 р. вона попереджала, що не можна зосередити усю увагу уряду і суспільства виключно на торговельних угодах з Німеччиною. Необхідно почати планомірну роботу з перегляду торговельних угод з усіма іншими державами з метою забезпечення російським товарам широкого збуту в Європі.

На відміну від «Російських відомостей» ідеологічно близька до неї газета «Мова», що була рупором партії кадетів, виступила з критикою кампанії з приводу перетворення Росії на колоніально-сировинний придаток Європи. Газета «Мова» нагадувала, що в Росії виконали величезну роботу з розвитку двосторонньої торгівлі і зруйнувати налагоджені впродовж століть торгівельні зв'язки, піти з давно освоєних ринків, не маючи ніякої гарантії, що російські товари будуть потрібні на ринках інших країн, було схоже на авантюру.

Велику заклопотаність частини російської преси напередодні Першої світової війни викликало й те, що у країнах Троїстого союзу відбувалось постійне стимулювання системою ввізних законів вивезення хліба, що посилювалося з року в рік, у ряд європейських держав, де він успішно конкурував з російським, а також активне ввезення німецького зерна, що розпочалося з 1906 р., передусім жита, в межі самої Російської імперії.

Деякі впливові органи російської преси «Новий час», «Ранок Росії», «Московські відомості» вбачали головну причину перемоги центральноєвропейських аграріїв над російськими саме в системі експортних премій і закликали уряд добитися ліквідації практики видачі ввізних посвідчень або ж встановити аналогічну систему заохочення відносно вітчизняних експортерів хліба. Ліберальні видання «Російське слово», «Російські відомості», «Вісник Європи» і октябристський «Голос Москви» займали іншу позицію. Вони приходили до висновку, що загроза для вітчизняного землеробства з боку європейського виробництва уявна і спеціально роздувається зацікавленими колами, в першу чергу, російськими аграріями.

Схожу точку зору висловлювали і на сторінках ліберального журналу «Вісник Європи», де вважали природним з економіко-

географічної точки зору, що країни Троїстого союзу забезпечують своїм хлібом західні околиці Росії – Польщу, Прибалтику, Фінляндію, аргументуючи це тим, що ті губернії, які виробляють велику кількість жита, наприклад, Подільська і Волинська, знаходяться занадто далеко.

Проте більшість періодичних видань не були налаштовані оптимістично. Деякі з них навіть не унеможливлювали переростання митних і сільгоспвоєн у міждержавний збройний конфлікт.

Гребенюк М.В., к.і.н.
Національний університет оборони України

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І НАРОДЖЕННЯ ОПЕРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА ОЧИМА АМЕРИКАНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Перша світова війна наочно продемонструвала, що, якщо жодна окрема битва не зможе бути вирішальною для перемоги у війні, то необхідно планувати послідовність операцій. Військові фахівці шукали вихід із ситуації, коли бойові дії велись на суцільному фронті, який неможливо обійти із флангів. Під час війни були випробувані нові доктринальні рішення, як-от: тактика інфільтрації, спільне застосування різних видів та родів військ для здійснення проривів фронту тощо. Однак все це забезпечувало успіхи лише на тактичному, а не на оперативному рівні. Щось, що з'єднує тактику зі стратегією, мало бути сформульовано.

Аналізуючи уроки війни по її завершенню, її головні учасники, за спостереженням М. Масені (Michael Matheny), намагались повніше усвідомити потенціал нових видів озброєння та технологій – літаків, танків та моторизацію військ. Радянські теоретики пробували вирішити проблему прориву використанням нових технічних можливостей з послідовними операціями, так званими «глибокими операціями». Німці намагались знову запровадити мобільність на полі бою та удосконалювали бойові

дії на знищення противника за допомогою моторизації, танків і літаків. Британські теоретики Дж. Фюллер (John Fuller) та Б. Харт (Basil Hart) розглядали механізацію як ключ до прориву фронту на тактичному та оперативному рівнях. Французи шукали можливості до управління подіями на полі бою відповідно їх нової доктрини «методична збройна боротьба». Американські воєнні теоретики і практики усвідомили, що війни того часу стали тотальними, передбачали масову мобілізацію, коаліційні дії. США мали бути готовими до проведення операцій об'єднаними експедиційними силами. Ключовим питанням на оперативному рівні було перекидання американських сил на театр воєнних дій, проведення там операцій та забезпечення виводу військ.

Американський дослідник Т. Коффін (Timothy Coffin) стверджував, що більшість американських авторів визнають першість у закладанні теоретичних основ оперативного мистецтва за німецькими та російсько-радянськими військовими теоретиками двадцятих років минулого століття. О. Свечін першим використав термін «оперативне мистецтво» у своїй книзі «Стратегія» та пояснив його. В. Тріандафіллов пояснював логіку присутності слова «мистецтво» в новому терміні тим, що на відміну від тактики, яка використовувала добре сформовану базу тактичних розрахунків, оперативні розрахунки на той час були практично відсутні. Тому командир вибирав напрямки проведення операції, варіанти удару, визначав необхідні для операції сили та засоби, цілковито покладаючись при цьому на свою інтуїцію.

Дж. Корум (James Corum) був переконаний, що хоча фахівці різних країн, вивчаючи свіжий досвід Першої світової війни, і обмінювались своїми думками, але вплив військової думки в одній країні на іншу країну був незначним. Теоретики були націлені на пошук нових рішень, відштовхуючись від своїх національних умов. Так німецькі фахівці не мали великого впливу на радянських та навпаки. Однак схожі проблеми національної безпеки та наявні військові технології привели обидві країни до схожих теоретичних рішень – наступ по фронту з його проривом у глибину, оточення та знищення противника.

На відміну від радянських авторів німецькі військові теоретики у міжвоєнний період по закінченні Першої світової війни

не мали терміну «оперативне мистецтво». Традиційно німецькі командири користувалися певною свободою дій під час ведення ними бойових дій («freieoperationen»), якщо це не перешкоджало досягненню поставленого завдання більш високого рівня. Таким чином, ідея послідовності виконання тактичних дій задля досягнення цілей високого рівня (що притаманне оперативному мистецтву) існувала в практиці німецького воєнного мистецтва та відповідно в системі підготовки офіцерів. Однак оперативне мистецтво не було описано доктринально. Внеском німецьких теоретиків у розвиток воєнної думки за підсумками Першої світової війни було не оперативне мистецтво, а тактика дій загально-видових сил для створення «котлів» для знищення противника, яка отримала загальновідому назву «блitzkrieg».

Як відмічали американські дослідники Дж. Келлі та М. Бреннан (Justin Kelly, Mike Brennan), військові використовували слова «операція» та «оперативний» ще з кінця XIX ст., але вкладали в них різні значення. Більшість дебатів навколо поняття «оперативне мистецтво» велись на відмінних від англійської мовах і, як наслідок, опинилися майже непомітними для англomовного світу.

Разом із цим, після Першої світової війни в міжвоєнний період у США, оперативне мистецтво, хоча й під іменем «стратегія», вже існувало, вивчалось та аналізувалось. Оперативне мистецтво в США набувало розвитку в системі військової освіти, а оперативні концепції Клаузевіца мали вплив на розроблення настанов, бойових статутів. Багато в чому, на переконання М. Масені, успішні кампанії сил США у Другій світовій війні завдячували розвитку оперативного мистецтва в міжвоєнний період. Однак військова думка в США у післявоєнний період була прикута до застосування ядерної зброї. Здавалось, що дії великих військових формувань не матимуть сенсу в умовах ядерного стримування та загрози тотального знищення, тому подальший розвиток оперативного мистецтва в США «згас» у 50-х рр. минулого століття і відродився знову після гіркого досвіду війни у В'єтнамі. М. Масені був переконаний, що оперативне мистецтво не зайняло б так швидко чільне місце в доктринальних документах США на початку 1980-х рр., не будь воно ренесансом того, що існувало після Першої світової війни.

ПРОБЛЕМНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕРМІНІВ «ВІЙСЬКОВИЙ» І «ВОЄННИЙ»: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Вироблення загального понятійно-категоріального апарату воєнно-історичної науки і, ширше, воєнної науки – вкрай актуальна і, на наш погляд, одна з найбільш значущих сучасних проблем.

Слід визнати, що й на сьогодні навіть фундаментальні поняття воєнної та воєнно-історичної науки трактуються вітчизняними фахівцями по-різному, причому мають місце суттєві розбіжності при їх застосуванні. Так, остаточно не вирішено питання про правильність вживання низки термінів з прикметниками «військовий» і «воєнний». Часто вони підмінюються один одним. Наприклад, як правильно: «воєнна історія» чи «військова історія», «воєнне мистецтво» чи «військове мистецтво» воєнна думка» чи «військова думка» і т.д.? І це не проста гра слів, від зміни яких сутність залишається незмінною. Означене питання є достатньо принциповим і, безперечно, потребує наукового обґрунтування.

Очевидно, що прикметник «воєнний» є похідним від поняття «війна», а «військовий» – відповідно від «військо». Проте, на думку багатьох вітчизняних фахівців, зокрема істориків і мовознавців, прикметник «воєнний», на відміну від прикметника «військовий», має дуже вузьку сферу застосування. Навіть у документах ВАК (Вищої атестаційної комісії) України спеціальність 20.02.22 визначено як «військова історія». З нашого погляду, тут має місце суттєва помилка.

Військо, у значенні «збройні сили, армія», є лише однією з складових, що задіяні у війні. А саме війни, воєнні конфлікти, а не військо є головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної наук. Військова історія ж – це процес будівництва та розвитку збройних сил (формувань), а тому може розглядатися тільки як одна з складових «воєнної історії».

Схоже до певної міри маємо з поняттями «воєнне мистецтво» і «військове мистецтво», але тут одне з них є взагалі неприйнятним. Вважаємо, правильним є термін «воєнне мистецтво», адже його зміст стосується поняття «війна», а тому повинен розумітися не як мистецтво застосування військ, а значно ширше – як мистецтво (форми і способи) ведення війни. Останні ведуться не тільки військовими засобами і не стільки збройними силами, як державами, коаліціями, народами, націями, класами тощо, а збройні сили – це один, хоча і найважливіший, з «інструментів» ведення війни. В ній застосовуються окрім збройної й інші форми боротьби, як то політична, економічна, дипломатична, ідеологічна, інформаційна, психологічна тощо.

Звідси виходить, що в українській мові зміст слова «воєнний» значно ширший за зміст слова «військовий». Відповідно прикметник «воєнний» повинен мати більшу сферу використання ніж «військовий». Науково обґрунтованими, на наш погляд, є застосування терміну «воєнна» з такими словами: безпека (небезпека), доктрина, думка, загроза, історія, могутність, наука, політика, практика, теорія, термінологія, «воєнне» – мистецтво, «воєнні» – дії, «воєнний» – договір, конфлікт, а також воєнно-економічний потенціал, воєнно-політична обстановка, воєнно-промисловий комплекс і т.д.

Якщо ж термін походить від поняття «військо», то правильним є використання прикметника «військовий» наприклад: військова освіта, військова присяга, військова частина, військові кадри, військові навчання, військові статuti, військовий заклад, військовий обов'язок, військовий парад тощо.

Мають місце і неоднозначні та складні з погляду використання прикметників «воєнний» і «військовий» словосполучення. Це стосується тих термінів, складовою частиною яких може бути як один, так і інший прикметник, зокрема: воєнна (військова) акція, воєнна (військова) інтервенція, воєнна (військова) операція, воєнна (військова) сила, воєнна (військова) справа, воєнна (військова) статистика, воєнне (військове) будівництво, воєнне (військове) втручання тощо, проте вживання цих прикметників зумовлюється конкретним контекстом і змістом, яке в них вкладається.

Так, якщо інтервенція із застосуванням військ (втручання однієї держави у внутрішні справи іншої держави своїми військами) супроводжується збройними насильством чи боротьбою, веденням бойових дій, то слід уживати термін воєнна інтервенція. В разі ж, коли вони відсутні, то більш правильним є використання терміну військова інтервенція. Так само операцію слід називати воєнною, коли вона здійснюється в умовах війни чи передбачає ведення бойових дій, причому не лише військами. А військова операція, на нашу думку, передбачає виконання військами особливих завдань у мирний час без ведення бойових дій. Так, наприклад, операцію «Дунай» (вторгнення військ п'яти країн Варшавського Договору в Чехословаччину в 1968 р.) аж ніяк не можна назвати воєнною, це була військова операція.

Важливого значення в сучасних умовах набуло переосмислення та єдине наукове розуміння таких понять як «війна» і «зброя». Справа в тому, що сучасна війна вийшла за межі тієї війни, в якій провідне місце займає суто військово насильство (насильство з боку військ). Це якісно нове явище, аналіз якого вимагає переробки існуючих концепцій й уточнення понятійного апарату. Розширення сфери безкомпромісного протиборства, його вихід за межі правових рамок війни, зміщення її акценту в бік інформаційної, ідеологічної, власне політичної, економічної та морально-психологічної області змінили місце і роль збройної боротьби, сутність поняття «війна».

Жиленкова І.М., к.і.н., доцент
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНИ ЩОДО ПЕРЕГЛЯДУ ТОРГІВЕЛЬНОЇ УГОДИ 1904 р. З НІМЕЧЧИНОЮ (1913–1914 рр.)

Відповідно до міждержавних домовленостей у 1917 р. мав відбутися перегляд російсько-німецької торгівельної угоди 1904 р. Усвідомлюючи її практичні результати, сільськогоспо-

дарські виробники України та інших регіонів Російської імперії сподівалися на ревізію не вигідних митних тарифів на продукти землеробства і тваринництва. В активізації цього процесу, окрім наростання інтересу громадськості й аграрного капіталу, відіграло і те, що саме від змісту нового договору вирішувалися стратегічні питання економічного характеру – яким буде найбільш оптимальне господарське співвідношення між вказаними державами. Певною мірою це стало наслідком уявлень правлячих кіл Німеччини та Російської імперії про свою роль в «економічному концерті великих держав на світовому ринку».

Ураховуючи різні аспекти цієї проблеми, урядові установи й громадські організації почали заздалегідь готуватися до укладення нової угоди з Німеччиною. Відповідна підготовка полягала у вивченні різних аспектів питання: узагальненні статистичних даних щодо обсягу ввозу й вивозу промислових і сільськогосподарських товарів, прибутків та збитків за чинною угодою 1904 р. Відповідно до отриманих результатів аналізувалися перспективи майбутніх зовнішньоторговельних операцій двох країн. Так, комісія Південно-західного відділення Російської експортної палати детально вивчила митний тариф та з'ясувала розміри товарообміну між губерніями Правобережної України і Німеччини, користуючись даними залізничної, митної і судноплавної статистики щодо руху вантажів. Оскільки головними предметами експорту з цього регіону було збіжжя, продукція тваринництва, цукор і деревина, то було вирішено включити до програми обстеження саме ці товари. Результатом відповідної роботи стало обґрунтування на засіданні членів правління відділення 5 травня 1913 р. рекомендації щодо підвищення митних тарифів на експортовану з Російської імперії сировинну продукцію, наростаючий вивіз якої становив, за словами Л. Яснопольського, неабияку небезпеку для всієї економіки.

Вказаним питанням детально займався також Харківський обласний комітет з перегляду російсько-німецької торгівельної угоди при Південно-західному відділенні Російської експортної палати, який аргументовано наводив численні приклади переплати за німецькі сільськогосподарські машини і знаряддя праці відповідно до чинних митних тарифів.

Упродовж 20–23 березня 1913 р. відбулися засідання учасників Харківського обласного з'їзду з перегляду торгівельної угоди з Німеччиною на якому були присутні представники земств, сільськогосподарських організацій, інспекторів сільського господарства та приватних господарів з Чернігівської, Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Курської, Воронізької губерній та Донської області. Зі свого боку, експортна палата запросила на з'їзд представників торгівельно-промислових організацій, міських управ, управління залізниць, центральних організацій та установ, причетних до експорту й імпорту промислової і сільськогосподарської продукції. Делегати дійшли згоди щодо необхідності запровадження захисних мит на зернову продукцію та висловили різке невдоволення стимулюванням Німеччиною імпорту з Російської імперії кормів та сировини.

Аналогічні оцінки було висловлено і на зібранні Чернігівського губерньського земства 19 січня 1914 р., делегати якого виступили за зниження митних тарифів на перероблену продукцію сільського господарства (борошно, оброблену деревину тощо) та обмеження вивозу в Німеччину худоби та м'яса через високі митні тарифи й дискримінаційні ветеринарно-санітарні правила.

Питання митного врегулювання експортно-імпортних операцій і далі залишалося найголовнішим для широких кіл громадськості України. Упродовж 28 лютого – 1 березня 1914 р. у Харкові в залі засідань Ради з'їзду гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я відбулася нарада за участю земських і громадських діячів та представників центральних відомств щодо перегляду російсько-німецького торгового договору. Присутні відкинули ідею про автономний митний тариф та визнали відповідним інтересам сільського господарства систему конвенційних тарифів і принцип найбільшого сприяння.

Окремо варто згадати й засідання у Києві обласного з'їзду з питань експорту та у зв'язку з переглядом російсько-німецької торгівельної угоди 1904 р., що відбулося 17–20 лютого 1914 р. На ньому переважали сільські господарі й делегати від земств та громадських організацій Правобережної України і прилеглих до

неї губерній – Бессарабської, Мінської, Чернігівської, а також представники торгівельно-промислового класу тощо. Ухвалені рішення звелися в основному до питань кооперативного збуту зернових і необхідності впровадження елеваторної системи торгівлі збіжжям. Крім того, у резолюціях об'єднаного засідання хлібної і тваринницької секцій йшлося про можливе зменшення у новій угоді з Німеччиною мита на перероблену продукцію сільськогосподарського виробництва – борошно, м'ясо, вершкове масло, птицю, курячі яйця тощо – та забезпечення її збуту на більш вигідних умовах.

Таким чином, організаційні заходи громадськості України щодо перегляду торгівельної угоди 1904 р. з Німеччиною створили певні передумови більш сприятливого для сільських господарів регулювання експортно-імпортних операцій. Вони полягали у протидії традиційній політиці промислового протекціонізму – найважливішої складової економічної політики російського уряду, прагненні реформування митної системи з урахуванням інтересів землеробства, тваринництва та інших галузей сільського господарства й зусиллях, спрямованих на оволодіння новими зовнішніми ринками.

Зайцева З.І., д.і.н., професор,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: КОНСТРУЮВАННЯ СМИСЛІВ «ВЕЛИКОГО СУБ'ЄКТУ»

На початку війни Україна не була самостійним суб'єктом політичного процесу та системи міжнародних відносин. Цю номінацію брали на себе представники інтелігенції, партії, політичні організації, їх пресові органи. Початок світової війни свідчив, що нація у всіх європейських країнах, як соціальне ціле, відіграє більш значущу роль, ніж клас як переважно економічна структура. Втягнені у війну суспільства імперських держав були

охоплені хвилею державно-шовіністичних настроїв, яка у публічному дискурсі на перших порах дещо перекривала національно-культурні потреби, інтереси і сподівання підпорядкованих націй Центрально-Східної Європи.

Можна цілком погодитися з висновками історіографів, що геополітика Першої світової війни досконально досліджена представниками фахових істориків різних країн. Українська складова світового конфлікту на рівні сприйняття її широкою суспільною свідомістю, а також в аспекті осмислення і конструювання реальних перспектив національного державотворення, способів облаштування національного життя потребує глибшого вивчення.

Можливі варіанти розв'язку українського питання осмислювалися у парадигмі різних загальноєвропейських ідеологій – монархічно-консервативної, націоналістичної, соціал-демократичної. Однак системна ортодоксальність була властива лише поглядам монархіста і консерватора В. Липинського. Постулати українських репрезентантів двох інших ідеологем – це суміш, компіляція, плетиво з анархо-соціалізму, націоналізму, республіканського демократизму, марксизму і навіть монархізму. Закріплюючою основою цього «плетива» було народництво.

Імовірність військового європейського конфлікту не була таємницею. За три роки до його початку наближені до віденських урядових кіл періодичні видання намітили такий сценарій розвитку подій: незабаром між Австро-Угорщиною та Росією почнеться війна, в результаті якої територія включно по Дніпро і Прип'ять відійде до імперії Габсбургів і представник династії буде коронуватися як український князь у католицькому Миколаївському соборі Києва. Цей посыл сприйняли українські політичні сили як Галичини, так і Придніпровської України і загода почали розробляти моделі вирішення «українського питання». Їх було декілька. Галицькі партії та громадські організації, а також східноукраїнські емігранти, переважно українські соціал-демократи, зосереджені у Львові після 1905 р., орієнтувалися на Австро-Угорщину і Німеччину. Представники східноукраїнського національного політикуму заявили в пресі про свою патріотичну прихильність до Росії, перемога якої у вій-

ськовому конфлікті буде, на їх думку, сприятиме вирішенню «українського питання».

В умовах війни більшу політичну активність розвинули представники австрійсько-німецького проекту, прихильниками якого були як західноукраїнські політики, сконцентровані у Головній українській раді (ГУР), перетвореній на початку травня 1915 р. на Загальну українську раду (ЗУР), так і східноукраїнські політичні емігранти, зосереджені ще у довоєнний період у Львові. З початком війни від дискусій вони перейшли до дій і 4 серпня 1914 р. заснували Союз визволення України.

СВУ сконцентрував значні сили української інтелігенції. До його діяльності приєдналися кілька десятків представників галицької і буковинської інтелігенції. Серед них були видатні діячі науки, культури, мистецтва, зокрема мистецтвознавець Микола Голубець, поети Богдан Лепкий, Петро Карманський, історик Іван Крип'якевич, митець Михайло Новаківський, літературознавець Михайло Возняк, професор української філології Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький та його син Роман. Співпрацювали з Союзом професор Празького університету Іван Пулюй, географ Степан Рудницький та історик, тодішній голова НТШ Степан Томашівський. Останні обидва доценти Львівського університету. За увесь час існування СВУ нараховував понад 250 членів, співробітників і активу з числа військовополонених українців, утримуваних в таборах.

Цілком зрозуміло, що жодна з українських партій Галичини і Буковини до війни не декларувала соборність України як практично-політичне завдання. Усі вони так само, як, між іншим, і русофільсько-москвофільські організації, діяли у легальному полі і демонстрували свою лояльність до Габсбургів. Головна мета українських діячів у Галичині полягала у тому, щоб відмежуватися від поляків, у Буковині – протистояти румунам.

Відсутність загальної беззастережної імперської ідентичності українців зумовила перехресний пошук базового протектора для досягнення власної, хоча б територіально-адміністративної самостійності. Належачи впродовж століть до двох різних імперських світів, українська нація не мала загальної імперської ідентичності і єдиного, ніким неоспорюваного територіально-

адміністративного центру: Київ був зрусифікований, Львів – ополячений.

Під час війни (практично до Брестського миру) дискурс української державності не вийшов за межі старої ідеї федералізації імперій і набув форми суперечки про імперську ідентичність українства і відповідно про можливу/бажану державну приналежність, тобто питання стояло про прийняття або неприйняття скіпетра австрійської династії Габсбургів чи російського царя з дому Романових. Лише після краху двох імперій осмислення і практична діяльність української національно свідомої інтелігенції увійшли в русло національного державотворення.

Земзюліна Н.І., д.і.н., доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В БОРОТЬБІ ЗА МИР НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Європа початку ХХ ст. надзвичайно різноманітна як за національним складом, так і за регіональними економічними, культурними та політичними пріоритетами. Характерною була схильність до утворення світових організацій, прагнення до єднання, намагання спільними зусиллями вирішити як загальні, так і регіональні проблеми. Відповідно жіночий рух формувався і сприймався, зважаючи на домінуючу державну ідеологію. Питання війн та агресій досить часто піднімалось на різних рівнях у громадських організаціях. Міжнародний жіночий кооперативний рух тісно співпрацював з організаціями різного ґатунку від професійних до релігійних та миротворчих.

Яскравим прикладом такої співпраці може бути великий проєкт Англійської жіночої кооперативної гільдії (АЖКГ) та суфразажистських організацій. Так, у 1903 р. на Лондонському конгресі Міжнародної Жіночої Ради (МЖР), який зібрав делегаток з

28 країн світу, було прийнято резолюцію, що вітала ідеї миру та арбітражу, а також була надіслана телеграма, адресована першій мирній конференції в Гаазі. У цьому ж році в структурі МЖР було створено постійно діючий комітет «Миру і міжнародного арбітражу» під керівництвом Президента МЖР Ізабелли Абердіні та активістки австрійського жіночого руху – баронеси Фон Суттнер. Керівництво Ради значну увагу приділяло діяльності національних рад тих країн, де мілітаристські тенденції були виражені найбільше. Не випадково ще в 1909 р. було проведено конгрес ЖР у Берліні – в столиці держави, в якій ідея націоналізму і мілітаризму була гіпертрофованою. Як засвідчує «Літопис МЖР за 1909 р.», конгрес у Берліні продемонстрував, що жіночий рух та інші публічні й політичні організації Німеччини перебували в опозиції до влади, а «народ цієї мілітаристської імперії хоче миру».

У наступні передвоєнні роки Міжнародна жіноча рада регулярно демонструвала свою відданість ідеям інтернаціоналізму та пацифізму. На другу мирну конференцію в Гаазі (1910 р.) була відправлена делегація МЖР, до складу якої увійшли як представниці традиційно нейтральної держави – Швейцарії, так і мілітаристської Німеччини. Співпрацюючи з Міжнародним жіночим суфражистським альянсом (МЖСА), який у своїй діяльності дотримувався ідей миру, гільдія ініціювала проведення конференцій, присвячених економічним та соціальним правам жінок. Саме МЖСА став ініціатором створення «Міжнародного комітету жінок за перманентний мир» у 1915 р. Цікавою є передісторія створення цього комітету. Ще у 1913 р. на конгресі МЖСА в Будапешті було вирішено, що наступний конгрес Альянсу відбудеться у Берліні в 1915 р. Однак після початку військових дій Союз виборчих прав жінок Німеччини заявив про неможливість його проведення у Берліні. Дії німецьких суфражисток започаткували розкол у міжнародному жіночому русі. Основною причиною стало питання про можливість співробітництва жіночих організацій воюючих держав. Ситуація значно ускладнилася і у зв'язку з внутрішнім розколом у самих жіночих організаціях: наростання націоналістичних тенденцій розділило суфражистські організації на два табори: «патріоток» та «пацифісток-інтернаціоналісток».

Ініціативу зі скликання чергового жіночого конгресу на захист миру в свої руки взяв Союз виборчих прав Голландії, запропонувавши скликати конгрес у Гаазі – «столиці мирних ініціатив», лише з одним пунктом на порядку денному – мир і міжнародна безпека. Рішення про скликання конгресу ледь не було зірвано через політику урядів воюючих країн, багато з яких відмовлялися випускати жінок із країн. Так, в Англії про своє бажання брати участь у конгресі заявило приблизно сто вісімдесят жінок, зокрема, і представниці АЖКГ. Дозвіл на виїзд отримали лише двадцять чотири, доїхати до Гааги змогли лише троє. Конгрес відбувся 27 квітня – 1 травня 1915 р. У ньому брали участь 1136 учасниць з 12 країн світу. Головними результатами конгресу стали: створення «Міжнародного комітету жінок за перманентний мир» та прийняття «Програми», в якій були викладені основні принципи міжнародного миру з урахуванням інтересів жінок. Програма містила такі положення: перегляд кордонів тільки за згоди народів, що проживають на спірних територіях; невизнання права на анексію; право на автономію і демократичне правління для всіх народів; санкції проти будь-якої держави, що застосовують зброю; створення постійно діючої конференції для урегулювання спірних питань між воюючими країнами, як практичний крок до закінчення війни. Особливістю цього документа, на нашу думку, є поєднання ідей пацифізму з вимогами рівних виборчих прав для жінок. Лідери Комітету, обґрунтовуючи свої позиції, наводили такі аргументи: завдяки участі жінок у політичному житті тієї чи іншої країни в «світ чоловічої політики» будуть внесені такі «жіночі риси», як «милосердя», «співчуття», «любов до миру», «компроміс»; включення жінок у політичне життя суспільства призведе до негайного зниження, а згодом і до знищення мілітаристських ідей; завдяки жінкам-виборцям в уряди зможуть обиратися не лише ті лідери, котрі притримуються пацифістських поглядів, а й ті, що налаштовані на зниження військових витрат держави.

Подальша практична робота Міжнародної жіночої ради і Міжнародного комітету жінок за перманентний мир забезпечила їм визнання в якості повноправного суб'єкта мирного процесу.

Доказом авторитету міжнародних жіночих організацій є участь об'єднаної делегації МЖР та Міжнародного комітету жінок за перманентний мир при підготовці Статуту Ліги Націй.

Кабачинський М.І., д.і.н., професор
Національна академія Державної
прикордонної служби України
Коваль М.В., к.і.н.
Рада національної безпеки
та оборони України

УДОСКОНАЛЕННЯ ДОВГОТРИВАЛОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

До Першої світової війни всі найбільші країни, такі як Франція, Бельгія, Росія, Німеччина, створювали на своїх кордонах та на найбільш небезпечних в оборонному плані стратегічних напрямках у середині держав довготривалі укріплення, затрачаючи для цього великі засоби, намагаючись цим убезпечити себе від вторгнення супротивника.

Основною формою довготривалої фортифікації у цей час була фортеця. Більше 150 великих і малих фортець і фортів-застав прикривали кордони європейських держав. Найбільше їх було в Німеччині – 15 великих і 20 малих фортець і Франції – 10 великих і 15 малих фортець та велика кількість фортів-застав. На останньому місці стояла Росія – по 5 великих і малих фортець.

Шляхом довгої й поступової еволюції форми довготривалої фортифікації на початок ХХ ст. отримали досить повну та всебічну розробку. У Франції та Німеччині були випущені спеціальні інструкції по обороні й атаці фортець. І все ж, в галузі фортифікаційної справи було багато дискусійних питань.

Загалом до початку світової війни фортеця представляла собою укріплену систему з ядром у вигляді захищених складів і винесеними на відстань, рівну або більшу дальності сучасного їй артилерійського пострілу, оборонними спорудами – фортами.

Це був опорний пункт кругового (кільцевого) зображення, і армія повинна була діяти, спираючись на нього. Разом з тим фортеця повинна була чинити опір до кінця війни, навіть будучи ізольованою від країни і своєї армії.

У Першій світовій війні такі фортеці переважно не виконали поставлених перед ними завдань, адже основна вимога – захищатись до кінця війни – не була виконана.

Загалом у Першій світовій фортеці оборонялися в середньому лише впродовж 10 днів. І тільки фортеці, котрі тісно взаємодіяли з польовими військами і тилowymi структурами (Верден, Осовець, Івангород), виявили достатню стійкість.

Чому так сталося? Тому що характер війни і підготовка до неї змінювалися значно швидше, ніж система цих фортець і конструкції укріплень. Врешті, фортеці були у більшості випадків недобудовані відповідно до вимог і потреб часу, тому могли розраховувати на виконання своєї ролі тільки на початку війни. Як тільки стали застосовуватися нові засоби враження (і кількісно і якісно), вони втрачали силу свого опору. Посильну ж їм роль – прикрити кордони в самому початку війни від вторгнення супротивника – фортеці поза сумнівом виконали. Тому, коли після війни в літературі розглядалося питання про роль фортець, було встановлено, що форма фортеці в світовій війні себе не виправдала, але й довготривала фортифікація загалом себе не дискредитувала.

У чому ж секрет тих фортець, котрі повністю виконали своє призначення? Наприклад, Верден користувався всіма засобами країни, чого не могли робити блоковані (ізольовані) фортеці. Потрібно сказати, що щоденні втрати у Вердені в середньому склали 2200 чол.; кількість витрачених боєприпасів склала 100 тис. боєкомплектів, і якби Верден не знаходився у загальній системі фронту і не мав би вільного спілкування з тилом, він також не виконав би вимоги чинити опір до кінця війни. Також Верден не був власне фортецею, а входив опорним пунктом в обширний укріплений район з системою малих фортив-застав Верден – Туль протяжністю 120 км. І ще потрібно врахувати, що до лютого 1916 р., перед фортецею проходила сильно укріплена смуга польових позицій, глибина якої доходила до 7 км. У цю

укріплену смугу і ввійшла частина північносхідних фортів Вердена як опорних пунктів польових позицій. Обростаючи польовими укріпленнями, ці форти поступово перетворилися на опорні пункти великої площі – центри опору.

Отже, основна причина непридатності «круглих» фортець-одинаків полягала в тому, що вони відповідали лише колишній стратегії – стратегії окремих армій, котрі діяли на порівняно нешироких фронтах. В умовах же воєн, коли мільйонні армії, що розгортаються на величезних фронтах, просто обгинали такі фортеці, така система укріплень виявилася непридатною. Були необхідні інші форми фортифікаційної підготовки території, зародки яких і з'явилися під час Першої світової війни у вигляді суцільних оборонних смуг великої протяжності, укріплених системою польових і довготривалих фортифікаційних споруд.

Одним з перших, хто зробив відповідні висновки з досвіду Першої світової війни, був професор Ф.І. Голенкін. Ще в 1916 р., вивчаючи досвід боротьби за фортеці, він прийшов до висновку про необхідність заміни фортець довготривалими позиціями нових форм, що являли собою «систему довготривалих смуг з 2–3 ліній фортифікаційних позицій з підготовкою також довготривалих смуг траверсних. Він вважав, що така «кріпосна позиція» повинна була стати основою оборонних смуг, що зводяться для захисту або прикриття яких-небудь важливих у військовому відношенні районів або операційних напрямів.

«Кріпосна позиція» складалася з опорних пунктів, у вигляді «розчленованих довготривалих вузлів опору», котрі займали площу близько 1–2 км.

На думку професора Голенкіна, довготривалі укріплені смуги повинні були бути зайняті в мирний час постійним гарнізоном, який у військовий час посилювався польовими військами. Така укріплена довготривалими фортифікаціями смуга стала прототипом прикордонних укріплень нового типу.

Копытин И.В., магистр гуманитарных наук (история),
лектор военной истории
Объединенные Военно-Учебные Заведения Армии
(Тарту, Эстония)

1914 ГОД В ЭСТЛЯНДСКОЙ ГУБЕРНИИ – ВЛАСТЬ И ОБЩЕСТВО

Начало Первой мировой войны в Петербурге встретили с воодушевлением. Но как отнеслись к вступлению России в войну другие народы огромной империи, в которой было немало вызвано противоречий в связи с социально-политическими процессами конца XIX – начала XX в., будь то русификация или революция 1905 г.?

Вопросы участия непосредственно эстонцев в Первой мировой войне затрагивает в своих исследованиях профессор Тартуского университета Андрус-Тыну Таннберг. Однако ни монографий, ни единых обзорных сборников исследований по теме участия эстонцев в Первой мировой войне пока еще не появилось. Особенности данного вопроса заключаются как в особом положении Остзейского края в составе России, прежде всего в его административном делении, при котором учитывался не национальный состав губерний и уездов, а исторические обстоятельства, так и характер войны, боевые действия которой затронули сухопутную часть территории современной Эстонии лишь начиная с сентября 1917 г. Историческое же значение Первой мировой войны для национального эстонского государства заключается именно в завершающем её этапе, а именно 24 февраля 1918 г. в Таллине была провозглашена Эстонская Республика. Это стало возможным лишь с крахом Российской империи, а также поражением как России, так и Германии в мировой войне. Эстонцы, как и украинцы, стали объектом геополитических интересов воюющих держав. Для обеих народов война принесла много горя, но в то же время открыла возможность построения своей государственности.

В годы Великой войны было мобилизовано в Российскую армию порядка 100 000 эстонцев, служивших на всех фронтах,

вплоть до Румынского и Кавказского, а также в составе Русского экспедиционного корпуса во Франции. А начало войны казалось бы совсем не предсказывало конца.

Начало войны было воспринято в Эстляндской и Лифляндской губерниях с официальными торжествами и большим воодушевлением местных жителей. В Ревеле и Риге собирались организованные местными русскими кругами манифестации, а на проводы уходившего из Дерпта 95-го Красноярского полка пришло большое количество провожатых. Великорусские патриотические настроения выплескивались на страницах русской и эстонской прессы. Даже известный эстонский политический деятель Яан Тыниссон призывал со страниц газет эстонцев быть готовыми пролить кровь за «матушку Россию» и оставаться верными царскому правительству.

Вступление России в Первую мировую войну обозначило новую волну наступления великорусского шовинизма, охватившего все уровни политической жизни Остзейского края. Война с Германией стала поводом для полной русификации Остзейских провинций, что стало выражаться в политике так называемого «разнемечивания» – искоренение не только привилегий балтийского дворянства, но и жесткие ограничения на использование немецкого языка, который оставался к 1914 г. главным разговорным языком в городах и частично в административном делопроизводительстве, несмотря на предыдущие мероприятия русификации.

Так, губернатор Эстляндии генерал-майор Измаил Коростовец, претворяя царскую политику на местах, предлагал переименовать «звучавшее по-немецки» Эстляндскую губернию на русский лад в «Эстоземскую губернию». Переименованию подлежали и города, как, например, Вайссенштайн (Пайде) – Белокаменск, Везенберг (Раквере) в Александров-Невск, а Ревель (Таллин) – в Колывань или даже в Романово-Николаевск! К счастью, абсурдные идеи шовинистов в игру слов, однако, не были воплощены в реальность. Однако город Дерпт, по-прежнему, с 1893 г. носил официальное название Юрьев. Примечательно, что из числа почетных членов академического совета Дерптского университета были исключены все немецкие и

австрийские подданные, вместо которых в совет включили великого князя Николая Николаевича и даже сербского короля Петра и наследника Александра.

В военном плане Остзейский край рассматривался как важный плацдарм обороны Петрограда, а Финский залив – морской путь в столицу России, планировалось перекрыть артиллерийскими батареями и морскими минами Морской Крепости имени императора Петра Великого, штаб которой находился в Ревеле. С объявлением крепости на осадном положении в июле 1914 г. административная власть в городе и в радиусе 50 верст от него постепенно перешла в руки командующего крепостью вице-адмирала Александра Герасимова. В то время, как губернатор Коростовец отвечал за проведение всеобщей мобилизации посредством полицейского аппарата министерства внутренних дел в губернии, то вице-адмирал Герасимов стал управлять в Ревеле посредством письменных приказов и распоряжений, которые вывешивались в городе и публиковались в Губернских Ведомостях.

Так, за второе полугодие 1914 г. в Ревеле, а затем и во всей губернии были введены жесткие ограничения в общественной жизни. Был установлен сухой закон, обязательным стал комендантский час и затемнение окон домов, выходивших к морю. В случае нарушения правил затемнения военные патрули получили разрешение открывать огонь из винтовок по незатемненным окнам. Также ужесточили цензуру прессы и ввели перлюстрацию частных писем.

Отдельные запреты касались запрета использования немецкого языка в общественных местах и государственных учреждениях, снимались немецкие вывески с магазинов и мест торговли. Нарушителей штрафовали суммой в размере до 3 000 царских рублей. В 1915 г. стали закрывать немецкие газеты. Имущество граждан Германии и Австро-Венгрии конфисковали, а их самих обязали через Петроград и Финляндию выехать за пределы России. В противном случае, нарушителей ожидала высылка в глубину России.

Позиция Эстляндского рыцарства – как дворянского собрания, официально были на стороне царя. Состоятельные пред-

ставители балтийского дворянства поначалу жертвовали крупные суммы государству и даже открыли на пожертвования лазарет для раненых в Дерпте. Однако антинемецкая истерия настроила часть балтийских немцев враждебно к России. Так, к концу 1914 г. денежные пожертвования со стороны балтийских немцев значительно сократились и стала наблюдаться тенденция перехода в германское подданство. Как известно, балтийские немцы составили значительный процент русского офицерского корпуса, особенно среди морских офицеров Балтийского флота. Их относительную верную службу на фоне русификации можно обосновать, исходя из национально-культурных особенностей – служба сюзерену выше понятия отечества.

Доклад основан на исследованиях источников Национального Архива Эстонии, выполненного по заказу Института Гердера (Марбург, ФРГ).

Кравчук О.М., к.і.н., старший викладач
Вінницький державний педагогічний
університету ім. М. Коцюбинського

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА БРИГАДА У БИТВІ ПІД ЗБОРОВОМ (1917 р.)

Перша світова війна суттєво загострила внутрішні проблеми воюючих країн, сприяла визріванню у бездержавних націях радикальних визвольних програм. Чехи і словаки воювали на боці Центральних держав як громадяни Австро-Угорщини та країн Антанти. Останнє стало можливим завдяки акції чеських і словацьких емігрантів на чолі з Т.Г. Масариком. Одним з центрів чехословацького визвольного руху були українські землі, де почали формуватися підрозділи чехословацьких легіонерів. Вирішальні події в цьому процесі відіграла їх участь в битві під Зборовом у 1917 р. Своїм успіхом вони здобули підтримку російського керівництва у подальшому формуванні чехословацьких підрозділів.

Мета статті – розглянути участь Чехословацької бригади в битві під Зборовом у 1917 р.

Витоки ідеї формування чехословацьких збройних одиниць сягали початку Першої світової війни, коли Т.Г. Масарик зрозумів неможливість реформування Австро-Угорщини та очолив боротьбу чехів і словаків за незалежність. До цього його спонукали їх протиавстрійські переконання, які засвідчила позиція чеських вояків армії Австро-Угорщини, які часто здавалися у російський полон. Ідея створення збройних підрозділів з метою посилення позицій чеських і словацьких визвольних прагнень виникла, коли в Росії за ініціативою місцевих чеських громад була утворена 12 серпня 1914 р. «Чеська дружина» у складі російської армії. «Чеська дружина» виконувала розвідувальні функції, згодом була переформована в Чехословацький стрілецький полк (у грудні 1915 р. 2 тис. осіб) і далі – у стрілецьку бригаду (5, 7 тис. осіб у травні 1916 р.).

На 1917 р. в полоні у Росії перебувало близько 200 тис. чехів і словаків. Російська бюрократія гальмувала процес збільшення чехословацьких підрозділів за їх рахунок. Масарик це пояснював відсутністю в імперській Росії слов'янської програми і недовірою до чехів – лібералів і католиків, прагненням використати військовополонених у якості робітників.

Більш сприятливі умови створення чехословацького війська склалися після повалення монархії в Росії. Міністр закордонних справ П. Мілюков 4 квітня 1917 р. погодився на створення чехословацького війська як автономної одиниці. В умовах падіння дисципліни нова влада Росії була зацікавлена в інонаціональних військових одиницях, більш дисциплінованих і боєздатних. Для реалізації цього плану до Росії було запрошено Масарика, який прибув у Петроград 16 травня 1917 р. Він ставив перед собою завдання консолідувати чеські та словацькі організації в Росії, рекрутувати добровольців з військовополонених для створення армії, «що боротиметься проти Австрії».

Чехословацьку стрілецьку бригаду 26 червня 1917 р. було збільшено до 4-х полків, її очолював полковник В. Троянов. Вона підпорядковувалася 49-му корпусу 11-ї російській армії Південно-західного фронту з місцем дислокування в районі міста Зборів (нині – Тернопільська область). 3500 вояків Чехословацької бригади зайняли позиції на ділянці фронту зав-

ширшки 6 км (між селами Погребець і Йозефовка), яку обороняли 5500 австро-угорських солдат, серед них були й чехи. Бригаді на початку відводилася роль завдання відволікаючого удару. Але після відмови фінських дивізій продовжувати наступ, його почала Чехословацька бригада. Дружинники подолали дві лінії оборони супротивника і вийшли до третьої, прорвавши лінію фронту за один день на чотири кілометри. У бою бригада змогла виконати завдання, поставлене перед усім корпусом – захопити гору Могила (в двох кілометрах західніше Зборов). Бригада полонила 3150 солдатів та 62 офіцери противника, захопила 15 гармат. При цьому, бригада втратила 185 осіб убитими й зниклими безвісти, а також близько 800 пораненими.

Прорив фронту відкривав російським військам шлях на Львів. Резервів на цій ділянці фронту в австрійців і німці не було.

На загальному деморалізованому фоні російської армії успішний наступ Чехословацької бригади був вражаючим, але він не був використаний командуванням і мав характер тимчасового. Російська армія відступала. Проте для чехів та словаків битва під Зборовом мала велике значення, зокрема, вона продемонструвала їх єдність у досягненні головної мети – незалежності держави. Прикметно, що учасниками Зборовської битви були відомі діячі майбутньої ЧСР – Р. Гайда, О. Гусак, Л. Свобода, Я. Сирови, С. Чечек та ін.

Надалі чехословацькі підрозділи брали участь у важких боях під час відступу під Тернополем, які виявилися для них останніми діями на фронті. Зазнавши величезних втрат (близько 35% особового складу), бригада була відведена в тил, на територію Волині, для поповнення й формування дивізії.

Успіх під Зборовом пришвидшив процес подальшого формування чехословацьких підрозділів. 4 липня 1917 р. було видано наказ про розгортання бригади в 1-у Чехословацьку стрілецьку дивізію, що відкривало шлях до формування Чехословацького корпусу (створений 9 жовтня 1917 р.).

Оцінюючи значення битви під Зборовом, Т.Г. Масарик відзначив: «Зборов уможливив організацію армії і армія була необхідною передумовою свободи і самостійності...».

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЛЮДИ, ІДЕЇ, ІНСТИТУЦІЇ

Запропонована тема розглянута у кількох аспектах. Передовсім, йдеться про антропологічний вимір, який стосується загальної проблеми – поведження інтелектуалів в умовах світової кризи. Особливо представників національної спільноти, яка щойно спиналася на ноги, відшукувала власне місце поміж інших народів і держав. До цього ж відноситься й розгляд життєвих сценаріїв істориків, їхньої причетності до воєнних і політичних подій. З іншого боку, означений період цікавий у сенсі конституювання української історичної науки як національної, окремішньої від інших домінуючих на той час історіографій. У цьому аспекті можемо спостерігати доволі складне переплетіння явищ, які мають різновекторне спрямування.

Початок I Світової війни обернувся помітними втратами для української історичної науки. Вони були викликані посиленням заборонно-репресивних дій російської імперської влади. Арешт і висилка до Симбірська М. Грушевського (відновив свою дослідницьку діяльність тільки у вересні 1916 р.), заборона діяльності УНТ та інших українських інституцій. Російська окупація Галичини супроводжувалася погромними діями щодо будь-яких проявів українського національного життя, зокрема й наукового. Найбільше потерпіли історичні установи НТШ у Львові. Російська військова влада закрила книгарню Товариства, пограбувала друкарню. При цьому загинули приготовлені до друку наукові праці (історичні матеріали С. Томашівського, III т. «Матеріалів до історії української пісні й вірша» М. Возняка, матеріали до української етнології, збірка історичних пісень тощо). Потерпіла й музейна колекція Товариства. Чільні діячі НТШ – В. Охримович, К. Паньківський, А. Дермаль, М. Мочульський та інші були заарештовані і депортовані до Сибіру.

Окупація Галичини пожвавила науковий та громадський інтерес до цього краю у російсько-орієнтованих колах. Основним мотивом зацікавлення була спроба історично обґрунтувати правомірність входження під імперський скіпетр «исконно русских земель». М. Слабченко згадував про своєрідний «галицький бум» у стінах Одеського університету. На історико-філологічному факультеті проф. Линниченко розпочав читати курс історії Галичини, з'явилася чимала кількість публікацій: професорів Танфільєва і Казанцева. Деякі праці мали настільки одіозний характер, що навіть Линниченко змушений був виступити з серією брошур, де засвідчив наукову неспроможність Казанцева. Українські науковці, передовсім історики, доводили українську належність населення Галичини.

Частина дослідників, особливо молодшого віку, опинилася у діючих арміях по різний бік фронту, що відірвало їх від дослідницької праці. Така доля випала, зокрема, В. Липинському (з 1914 р. участь у військових діях, пізніше перебування у тилкових частинах). До наукової діяльності повернувся лише в еміграції.

Однак навіть у таких складних умовах українська наукова громадськість шукала можливості для продовження своєї праці. На місце заборонених «України», «ЛНВ», зусиллями С. Єфремова в Одесі почав виходити журнал «Основа». Але й цей журнал проіснував кілька місяців і був закритий цензурою. Куди безпечніше було випускати українські видання у Петербурзі чи Москві: «Українські наукові збірники», «Украинская жизнь».

Важливою подією стала поява енциклопедичного видання (першої енциклопедії українознавства) «Украинский народ в его прошлом и настоящем»: I том з'явився у Петербурзі 1914 р., II – 1916 р. Історична тематика у ньому була визначальною. Зокрема, I том цілком складався з праць М. Грушевського: «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та «История украинского народа». II том містив розвідки С. Рудницького, О. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського, Ф. Вовка, П. Єфіменка, О. Шахматова. Планувалося видання ще двох томів: третього –

присвяченого історії української літератури та економіки, четвертого – огляду українського життя у ХХ ст.

Названі наукові здобутки яскраво свідчили, що українська історична думка ставала загальноновизнаним суспільним явищем, спроможним задовольняти потреби розвитку зростаючої національної свідомості широких мас українства. Проте для цього етапу ще актуальним лишалося заперечення «спільноруського» трактування історичної минувшини та намагання подолати імперську свідомість і відповідні масові настрої серед українського населення.

Науменко А.О., к.і.н.,
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
ім. Івана Черняховського

ВІЙСЬКА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ПІД ЧАС ГАЛИЦЬКОЇ БИТВИ У ПРАЦЯХ РОСІЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ЗА КОРДОНОМ

Значний інтерес представляють дослідження Першої світової війни, створені російською еміграцією, у середовищі якої після революційних подій 1917–1921 рр. опинилася більшість воєнних теоретиків і воєначальників старої армії. Для емігрантів це була Велика війна, під час якої Російська імператорська армія проявила героїзм і самопожертву.

Вагомий внесок у вивчення історії Першої світової війни зробив М.М. Головін. Результати досліджень Галицької битви він виклав у спеціальних роботах, найважливішими з яких є: «Из истории кампании 1914 г. на русском фронте. Начало войны и операции в Вост. Пруссии», (Прага, 1926) та «Из истории кампании 1914 г. Дни перелома Галицийской битвы (1–3 сентября нового стиля)», (Париж, 1940). Його оцінки діяльності російських військ у цілому неупереджені. Він вважає, що стара російська армія мала такі великі чесноти, що в очах серйозних людей вона може тільки виграти від правди. Разом з тим,

М. Головін справедливо наголошує на суттєвих недоліках в області вищого військового управління, визнає, що у цій надто складній області людської діяльності досягнути досконалості надто важко, завжди можливі помилки, які були й у противника. Проте М. Головін застерігає, що це не повинно служити причиною приховування таких помилок у росіян, оскільки їх виправлення купується на війні ціною крові. У такій армії як стара російська армія, командний склад був розбещений доблестю військ. Подібно до дуже багатой людини, російський командний склад призвичаївся надто неекономно пити офіцерську і солдатську кров. М. Головін аналізує діяльність військ в ході Галицької битви, переваги і недоліки у їх застосуванні, в окремих випадках розкриває глибинні причини невдач. Автор доводить виняткове значення успіхів російських військ Південно-Західного фронту для фронту союзників і долі всієї війни. Таким чином, роботи М. Головіна вносять багато важливих відомостей та висновків щодо з'ясування подій Галицької битви.

Для вивчення найбільш загальних питань, пов'язаних з Галицькою битвою має значення наукова робота Ю. Данілова «Россия в мировой войне. 1914–1915 гг.» (Берлін, 1924). Він стверджує, що російські війська проявили у цій операції багато доблесті і невтомності, показали, що відповідно керовані, вміють виривати перемогу з рук підготовленого противника. Хоча австрійська армія не була якісною, проте окремі її частини, особливо німецькі і мадярські, билися вперто. Ворожі війська добре провадилися і мали на чолі наполегливих і рішучих генералів. З російського боку на думку Ю. Данілова всі роди військ шляхетно змагалися один поперед одним у пориві і самопосягати. Але особливо він підкреслює мистецтво та дієвість артилерійського вогню росіян. Російська польова артилерія з повною справедливістю заслужила назву володарки Галицьких полів бойовищ, і її спокійна і жертвна робота викликала захоплені відгуки з боку піхоти; для останньої вона не тільки готувала, але інколи й прокладала шлях до перемоги і слави.

Прикладом дослідження окремих подій Галицької битви є доробок О. Сливинського «Конный бой 10-й кавалерийской дивизии генерала графа Келлера 8–21 августа 1914 года у д.

Ярославице» (Сербія, 1921) про найбільше кавалерійське зіткнення Першої світової війни на Російському фронті, яке відбулося неподалік с. Ярославичі на Тернопільщині. У ньому зіткнулися російська 10-а та 4-а австрійська кінні дивізії. Вказаний автор – учасник цього бойовища. Він здійснив аналіз загальної обстановки, яка передувала бою, його перебігу на всіх ділянках та виклав відповідні висновки. О. Сливинський стверджує, що цей бій є рідкісним явищем у подіях Великої Європейської війни, являючи собою типовий зразок кінного бою з усіма фазами його розвитку, винятковий як за кількістю учасників так і по наявності у ньому суто кавалерійських прийомів. Цінність роботи О. Сливинського полягає насамперед у тому, що вона висвітлює маловідому подію Галицької битви та має значення для вивчення воєнної історії України та окремого її регіону.

Науковий характер носить праця Д. Щербачова «Львов – Рава Русская – Перемышль. 9-й Корпус и 3-я армия в Галиции в 1914 г.» (Белград 1929, 1930). Колишній командир ІХ-го армійського корпусу під час битви поглиблено проаналізував діяльність військ корпусу, а саме їх участь у Львівській та Раво-Руській операціях. Оцінюючи підлеглі війська, Щербачов пише: «... дух і звитяга наших військ були вище і ніхто не сумнівався у рішучій перемозі, хоча потрібно було багато зусиль і рішучості, ...». Дана робота має значення передусім для з'ясування діяльності військового з'єднання, солдати і офіцери якого зробили вагомий внесок у збройну боротьбу на землях Галичини.

Важливою працею російської білоемігрантської історіографії є «История русской армии» А.А. Керсновського. Він аналізує операції російських військ, коротко зупиняється на їх внескові у результати боїв. Подібні відомості у працях більшості дослідників зустрічаються мало. Наявність такого матеріалу є перевагою доробку А.А. Керсновського. Проте не завжди можна погодитись з оцінками дій окремих військових частин та військових керівників.

Розглядаючи ці та інші наукові праці російських білоемігрантських дослідників, можна стверджувати, що їх внесок у висвітлення означеної проблеми досить значний. Вони, пра-

гнуци підкреслити героїзм і жертовність військ, приділили багато уваги їх бойовій роботі на фронті. Ці дослідники намагалися донести до широкого суспільного загалу подвиг військ та окремих бійців і командирів у війні в цілому, а зокрема – й у Галицькій битві 1914 р.

Оніпко Т.В., д.і.н., професор
Оніпко Т.А., здобувач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

СИМОН ПЕТЛЮРА І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У серпні 1914 р. у зв'язку з початком Першої світової війни Симон Петлюра був мобілізований у російську армію, а потім направлений на Південно-Західний фронт. Він виконував місію щодо формування українських військових частин на допомогу російській армії. У цей же час Петлюра виступав організатором створення шпиталів, їдалень, інших військових допоміжних закладів. Загалом С. Петлюра перебував на фронті з 1914 до 1917 рр., отримавши спочатку військове звання капітана, а потім полковника. Достеменно відомо, що він проявив себе як хоробрий офіцер на австрійсько-російському фронті. Внаслідок поразок російської армії у травні–липні 1915 р., рятуючись від наступу німецько-австрійських військ, на Схід потягнулися десятки тисяч біженців із західних губерній. У ці дні С. Петлюра проявив себе як діяльний і талановитий організатор, допомагаючи постраждалим як очільник земського руху. У 1916 р. він перебував на Західному фронті як заступник уповноваженого Всеросійського союзу земств. Саме на цій роботі Петлюрі довелося немало спілкуватися із солдатськими масами, відчути їхні настрої, завоювати популярність серед військових.

Будучи змушений служити російському імператору Миколі II, С. Петлюра не втрачав своїх національних сподівань. Не зважаючи на війну та військову присягу, він залишався передусім

патріотом своєї Батьківщини – України. Хоча він воював у складі російській армії, однак намагався захистити народ Галичини від російських переслідувань. Доля розпорядилася так, що перебування в армії Російської імперії допомогло йому сформуватися як здібному військовому керівнику, який завжди був душею зі своїм народом. Він готував молодих людей до боротьби за національні права українського народу навіть в умовах непростой військової ситуації. Як і ряд відомих українських діячів, С. Петлюра не сумнівався у переможному фіналі союзницьких військ. Він сподівався, що перемога Росії у війні змінить на краще долю українців. Вже тоді про нього заговорили як про патріота, якому не байдужа доля українців. Ф. Корш пророкував йому світову славу: «...він буде вождем народу українського. Така його доля».

Як бачив українське питання С. Петлюра в роки війни? 30 липня 1914 р. у газеті «Украинская жизнь» (виходила під редакцією С. Петлюри в 1912–1914 рр. за кошти українських громад) була опублікована його стаття «Війна і українці». У цій публікації Петлюра доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою і висловлював надію, що в майбутньому ставлення російської влади до українського питання зміниться на краще. Отже, з перших днів війни Петлюра зайняв позицію цілковитої підтримки російського уряду. Це засудила більша частина української національно-ліберальної інтелігенції, вважаючи, що у війні, яка почалася, українці мають обрати нейтральну позицію, оскільки жоден із блоків, між якими виникло протистояння, не бореться за їхні національні інтереси.

Попри проросійську позицію, вже в 1914 р. С. Петлюра передбачав радикальні зміни в житті українського народу. Про це він писав у статті «Про практичні завдання українства», відзначаючи, що в той період відбувалося перетворення українства на реальний фактор державного життя Росії. У зв'язку з початком війни Петлюра намагався проаналізувати долю українців, оскільки писав він, «наш нарід роздертий і увиходить своїми нерівномірними частинами до складу держав, що є ворогами і воюють одна з одною». Він з боєм акцентував на

тому, що національний організм українського народу роздертий між Росією та Австро-Угорщиною: у західноукраїнських землях переважала «австрійська орієнтація», у той час, коли на більшій території, яка входила до складу Російської імперії, українці були готові воювати за її інтереси.

С. Петлюра з боєм зазначав, що Перша світова війна стала важким випробуванням для українського народу по обидва боки кордону. Він був переконаний у тому, що такі катаклізми у державному житті, як війна, відкривають суспільству державної нації не одну з її помилок по відношенню до недержавних народів. Петлюра тоді щиро вірив у те, що після перемоги над Австро-Угорською імперією українці західної частини України возз'єднаються із українцями Російської імперії і тим самим відбудеться виправлення історичної помилки. Нині ми розуміємо, наскільки романтичними були плани С. Петлюри, коли він говорив, що лише за умови об'єднання українського народу в складі Російської імперії відкрилась би можливість розвитку його багатих сил.

Без сумніву, Перша світова війна, попри початкову проросійську позицію С. Петлюри, внесла корективи в його погляди. У 1915 р. він опублікував статтю під назвою «Рік мовчання», в якій дорікав російській владі за те, що вона масово закривала україномовні видання. Він сміливо писав у згаданій статті, що за українців увесь час думали, ухвалювали постанови, підсовували й приписували чужі думки і погляди. В обстановці розгубленості військового командування після падіння самодержавства навесні 1917 р. С. Петлюра швидко збагнув важливість залучення армії на бік українського національно-політичного руху. Наприкінці червня 1917 р. Петлюра був обраний секретарем з військових справ у складі першого українського уряду – Генерального Секретаріату. Тоді ж на II Всеукраїнському військовому з'їзді делегати рішуче висловилися за надання Україні статусу автономії.

Отже, Перша світова війна вплинула на погляди С. Петлюри щодо вирішення українського питання. Від проросійської позиції на початку війни він поступово прийшов до усвідомлення того, що лише власними силами українці можуть

завоювати свою незалежність. Це його глибоке переконання отримало підтвердження у створенні сучасної незалежної української держави.

Печенюк С.І., здобувач
Державний економіко-технологічний
університет транспорту

ДІЇ БРОНЕАВТОМОБІЛІВ БЕЛЬГІЙСЬКОГО БРОНЕДИВІЗІОНУ ПІД ЧАС НАСТУПУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ (4 червня – початок вересня 1916 р.)

Під час Першої світової війни Російська імператорська армія мала у своєму складі броневих автомобільних підрозділів, одним із яких був Бельгійський бронедивізіон (Autos-Canons-Mitrailleuses). Бронемашини цього підрозділу брали активну участь у наступі Південно-Західного фронту російської армії. Загін нараховував за різними даними 10–13 броневих автомобілів, 6 легкових та 10–20 вантажних автомобілів, 18–23 мотоцикли та 130 велосипедів, особовий склад – 333–375 чоловік.

Задумом командування Південно-Західного фронту передбачалося замість звичного таранного удару на одному напрямку здійснити одночасні сильні удари кожною армією фронту (8-а, 11-а, 7-а і 9-а) з метою скувати резерви противника. Головний удар здійснювала розташована на правому фланзі фронту 8-а армія.

4 червня 1916 р. між 4 і 5 годинами ранку по всьому фронту розпочалася артилерійська підготовка. Першими противника атакували війська 11-ї та 9-ї армій (після початку артпідготовки через 6 та 8 годин відповідно). На фронті 11-ї армії перша укріплена полоса австро-угорських військ була прорвана 17-м армійським корпусом, частини 18-го армійського корпусу після контратак противника були змушені відступити на вихідні позиції, 7-й армійський корпус обмежився перестрілкою. До складу 6-го армійського корпусу входив Бельгійський броне-

дивізіон. Російська піхота атакувала позиції австро-угорських військ на р. Серет біля села Ігровиця і зайняла першу лінію траншей противника. Піхоту підтримали бронеавтомобілі 2-ї батареї Бельгійського бронедивізіону – вони обстріляли австрійські позиції і самі потрапили під вогонь артилерії противника. Через значні втрати сили 6-го армійського корпусу відступили, на зворотному шляху три бронемашини вийшли з ладу.

У наступні дні 11-а армія продовжувала атакувати з перемінним успіхом, окремі позиції переходили з рук в руки. 9 червня 1916 р. 6-й армійський корпус наступав вздовж залізниці Тернопіль–Львів. Бронеавтомобілі 1-ї батареї Бельгійського бронедивізіону підтримували наступ російської піхоти на Воробіївку. Наступ виявився невдалим, крім того, під час бою одну з машин було пошкоджено, декількох членів екіпажу поранено, одного вбито. Увечері того ж дня пошкоджену машину евакуював бронеавтомобіль одного з автокулеметних взводів російської армії.

Після артилерійської та газової підготовки частини 41-го та 11-го армійських корпусів 9-ї армії зайняли всю першу позицію (три лінії) укріплень противника. 33-й армійський корпус захопив першу лінію ворожих окопів. На ділянці корпусу о 16 годині 40 хвилин підрозділи 6-го Заамурського полка за підтримки бронеавтомобіля «Цесаревич», що висунувся вперед ланок та відкрив кулеметний вогонь у фланг противника, увірвалися до ворожих окопів. Бронеавтомобіль «Цесаревич» на лінії передових окопів полка під сильним артилерійським вогнем зазнав ушкоджень, але до 19 години був евакуйований. Протягом наступних двох днів просування військ армії сповільнилося. 33-й, 41-й та 11-й армійські корпуси 7–9 червня закріплювалися на зайнятих позиціях і готувалися до нового наступу. 10 червня 1916 р. 41-й, 11-й, 33-й армійські та Зведений корпуси атакували укріплені позиції противника, після чого 7-а австро-угорська армія за наказом свого командування відступила на тиліві укріпленні позиції.

Успішними були дії 8-ї та 7-ї армій. Протягом двох днів з'єднання 8-ї армії прорвали австрійські позиції на фронті 70–

80 км, 7 червня 1916 р. зайняли Луцьк, 15 червня – Дубно і вийшли на підступи до Ковеля. Частини 7-ї армії 7 червня зайняли село Язловець, протягом наступних днів – взяли Бучач. 11 червня противник перейшов в контратаку, 7-а армія перейшла до оборони і почала готуватися до нової операції.

16 червня – 3 липня 1916 р. 8-а армія відбивала атаки ударної групи генерала Лінзінгена. У цей час на ділянках інших армій Південно-Західного фронту тривали бої – 18 червня частини 9-ї армії захопили Чернівці, 23 червня – Кути і продовжували наступати у напрямку на Станіславів (нині Івано-Франківськ) та Коломию.

3 липня 1916 р. війська Західного, а 4 липня Південно-Західного фронтів перейшли в наступ. Зазнавши значних втрат і не досягнувши мети, російські війська 9-го липня припинили наступ.

28 липня частини Південно-Західного фронту розпочали новий наступ. 11 серпня 1916 р. група броневих автомобілів Бельгійського бронедивізіону разом з донськими козаками зайняли залишену австрійцями Воробіївку. Наступного дня броневі автомобілі батареї №1 сприяли російській піхоті зайняти Озерну – залізничну станцію на лінії Тернопіль – Львів. Того ж дня 2-а батарея під керівництвом Удена досягли станції Озерна. Австрійський бронепоезд обстрілював північні околиці Озерної. Бійці 2-ї батареї підірвали колію, чим заблокували бронепоезд на боковій колії. Після цього, за однією з версій бельгійські броневі автомобілі розстріляли бронепоезд, за іншою – бронепоезд оточили і його гарнізон взяли в полон. Ввечері 13 серпня 1916 р. броневі автомобілі 2-ї батареї разом з російськими частинами зайняли Зборів.

Війська Південно-Західного фронту здобули перемоги біля містечок Селець і Тристеня, зайняли Буковину взяли Станіслав, Торчин, Галич, Монастириську, Броди і вийшли на підступи до Львова. До кінця серпня наступ російських частин припинився через значні втрати та втому особового складу.

Таким чином, дії броневих автомобілів Бельгійського бронедивізіону в окремих епізодах були успішними та ефективними. Але, у силу своєї малочисельності та технічної недосконалості,

їхня діяльність не мала ключового впливу на результати операції.

Усенко П.Г., к.і.н.,
старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

МІСІЯ О. КОЛЧАКА ДО ТРАБЗОНА І БАТУМІ

«Позавчора вранці я вийшов із Севастополя до Трапезунда... Стали на якір на відкритому рейді... Потім спустили вельбот і я зі своїми супутниками подався на берег. Сприйняття стихійного багна й хаосу – коли це можна назвати враженням – діє на мене, як свідка тих обставин, у вельми значному ступені проявів. Сотні неймовірних на вигляд тварин, іменованих кіньми, орда полонених аскерів, поза якогось образу та подоби Божої, працюючих у невилазній багнюці й приголомшливій атмосфері, – ось умови постачання фортечних корпусів Кавказької армії... Сьогодні зранку гидка погода, що нагадує петроградський вересень – дощ, імла, холод і мерзота. Подалися зустрічати Великого князя Миколу Миколайовича, прибулого до Батума для побачення зі мною та обговорення тисячі та одного питання... Після сніданку в поїзді – огляд порту й споруд, і під час відпочинку – годинна поїздка за місто до маєтку генерала Баратова... За обідом у Великого князя ми читали подробиці про здобуття англійцями Багдада та генералом Баратовим – Керманшаха, а разом із цим одержано звістку неймовірну з Петрограда. Після обіду я повернувся на «Пронзительный» і майже до 11-ти обговорював справи й потім вийшов до Севастополя», – так 28 лютого (12 березня) 1917 р. стислими, але досить емоційними рядками командує Чорноморським флотом віце-адмірал Олександр Колчак приватно змалював власні термінові відвідини Трабзона (Трапезунда) і Батумі (Батума), екстраординарно вчинені на швидкісних ескадрених міноносцях «Пронзительный» та «Поспешный» з певним ризиком підпасти під ворожий напад німецько-турецьких сил, здатних рейдувати в акваторії.

Своєрідний ключ змістовного тлумачення вище цитованих фраз він деталізував згодом, коли на допиті Надзвичайною слідчою комісією в Іркутську 1920 р. пояснив, що примчав до південно-східного краю Чорномор'я волею двоюрідного дядька Миколи II генерала від кавалерії Миколи Миколайовича як зверхника Кавказької армії, маючи на увазі подолання назрілих проблем мілітарної реконструкції портів захопленого в Анатолії узбережжя (насамперед трабзонської фортеці, де складався основний вузол запілля царських військ, кинутих на імперське бойовище Малої Азії), а також заради досягнення дотичних «питань перевезення Чорним морем».

Символічний збіг: о цій знаменній добі, вже нібито на порозі успішної інспірації ледь не глобальних загарбницьких проєктів, російську корону епохально спіткало династичне нещастя. Прецінь саме в указаній подорожі з шифрованої телеграми, надісланої Морським генеральним штабом, О. Колчак довідався, що в Петрограді виникла феноменальна веремія, після чого монарх зрікся влади.

Демонструючи, наскільки пам'ятним залишився в його свідомості унікальний передвесняний момент 1917 р., репресований адмірал незадовго перед трагічною загибеллю характерно уточнив розпочате ним висвітлення заторкнутої теми спеціальним додатком кількох речень: «Повертаючись до розповіді про переворот, мушу сказати, що перші відомості про переворот, який трапився в Петрограді, я дістав, перебуваючи в Батумі з двома мінними суднами, куди прийшов на виклик головнокомандувача Кавказького фронту Миколи Миколайовича для розв'язання питань про постачання Кавказької армії морем і, зокрема, питання про влаштування Трапезундського порту, котрий ми мали взяти на себе, влаштування молів тощо. З цією метою я прибув наприкінці лютого до Батума, пройшовши під анатолійським узбережжям і пройшовши Трапезунд».

Знову згаданий населений пункт (фактично тилловий) утвердився перевалочним для ударного просування «кавказців», чий потужні з'єднання, етапно підкріплені двома дивізіями з Маріуполя, за невпинної підмоги Чорноморського флоту «осіддали» стратегічні позиції, розгорнуті звідти вглиб на південь до річок

Євфрат і Тігр, міст Ерзінджан і Муш, а на континентальних озерах Урмія (Резає, нині в Ірані) та Ван форпостні загони масштабного нашестя фундували особливу флотилію обох отих водойм.

За приховуваними Антантою угодами з Великою Британією й Французькою Республікою експансіоністськи націлений уряд Росії прагнув, крім раніше накопичених претензій, відтяти від теренів Османської імперії Мармурове море з протоками Босфор і Дарданелли (як і прилеглі до цієї сакраментальної тріади землі), ще легітимізувати супутній намір збройного заволодіння розлогим простором Вірменського нагір'я до висот Курдистану. Проте буремний розвиток визвольних змагань зашкодив утіленню анексійних устремлінь. Отож ескалацію настирливого вторгнення на Близький Схід довелося припинити. Що ж до Колчака, йому судилось позбутися керівних флотських функцій 7 (20) червня, коли назавше покинув Крим, охоплений революційними настроями.

А з осені 1917 р. Трабзон обернувся на евакуаційну базу затято утвореного, одначе за зміни політичних реалій дедалі руйнованого, тамтешнього фронту. Полишаючи тяжку долю учасників кривавих конфліктів на чужині, звідси масово прямували додому вояки багатьох українізованих частин, зокрема й компактно квартированого трабзонським регіоном 5-го Кавказького корпусу. На підтримку цього процесу, інтенсифікованого комісаром з Києва Миколою Свідерським (членом Центральної Ради), під українським прапором крейсував модерний севастопольський лінкор «Воля», на ту пору саме випущений корабелями Миколаєва. Від 4 (17) грудня 1917 р. перемир'я, офіційно запроваджене репрезентантами Росії та Четверного альянсу, розмежувало антагоністів демаркаційними лініями по Чорному морі від Георгіївського гирла Дунаю до мису Єрос неподалік Трабзона.

СЕКЦІЯ 2

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІЙНИ

Вергун С.І., магістр історії
Спеціалізована школа № 187, м. Київ

КИЇВСЬКЕ ЖПУЗ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роки війни залізничний транспорт вважався стратегічно важливим і потребував особливої уваги з боку правоохоронних інститутів – транспортної жандармерії, оскільки українські губернії фактично межували з театром бойових дій і мали чи не найбільшу мережу залізничних сполучень. Транспортна жандармерія фактично мала контролювати безпеку пересування потягів цивільних і військових територією українських губерній. Центральним у транспортній жандармерії в українських губерніях Російської імперії було Київське жандармське поліційне управління залізниць, під контролем якого перебувала Південно-Західна залізниця, яка сполучала фронт з тилловими територіями. З метою покращення якості жандармсько-поліційного нагляду на Південно-Західній залізниці у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) до складу Київського ЖПУЗ увійшло ще декілька відділень, розташованих поза межами території сучасної України, зокрема, Мозирське відділення (сучасна Білорусь). У цей період було розширено функції військовослужбовців ЖПУЗ. Згідно архівних даних, на Південно-Західній залізниці запроваджувався надзвичайний стан: всі жандарми мали бути готові до мобілізації; військовослужбовці транспортної жандармерії мали підпорядковуватися воєнному командуванню. Особливо посилювався нагляд за недопущенням будь-яких страйків та мітингів, за охороною залізничних колій. Начальник управ-

ління та начальники відділень ЖПУЗ мали затримувати підозрюваних у шпигунстві осіб, звітуватися про це вищому начальству.

У цей період у діяльності інститутів транспортної жандармерії, у тому числі й Київського ЖПУЗ можна виділити такі напрямки: 1) нагляд та контроль за перевезенням військових вантажів; 2) нагляд за перевезенням біженців, забезпечення їх розміщення на залізничних станціях; 3) стеження у залізничних районах за підозрюваними у шпигунстві особами та за іноземними філерами.

Про особливу увагу інституту транспортної жандармерії щодо охорони та безпечного перевезення вантажів військового призначення на Південно-Західній залізниці свідчать архівні фонди Київського ЖПУЗ. Так, у таємному службовому наказі зазначалося: «Начальник Управления Военных Сообщений, сообщил мне, что в июне месяце сего года на одной из больших железнодорожных станций было своевременно замечено и предотвращено злоумышленное покушение на поджог вагона с артиллерийским грузом при помощи подсыпки в буксы песку... Начальник управления просит принять меры к надлежащему охранению при погрузке во время стоянок на станциях и при движении в пути вагонов с воинскими, а в особенности с артиллерийскими грузами.... предлагаю, чтобы при погрузке вагонов воинскими, а в особенности артиллерийскими грузами... осмотрщики вагонов принимали все возможные меры к надлежащей их охране, особенно же тщательно наблюдали за буксами и осматривали таковые перед самым отходом поезда и после каждой остановки».

Таким чином, транспортна жандармерія здійснювала заходи по збереженню таємниці назви та місця призначення військових вантажів, попередженню нещасних випадків при транспортуванні та охороні від зловмисних посягань цих вантажів зі сторони ворожих агентів.

Вантажі, які транспортувалися залізницею, поділялися на дві групи: 1) військові – перевозилися поза чергою; 2) приватні. Нагляд за транспортуванням вантажів військового відомства здійснював відділ військових сполучень Головного управління

Генерального штабу, яке було безпосередньо підпорядковано начальнику Генштабу. За своєчасністю перевезень стежили начальники станцій та ревізори руху, за швидким відправленням стежили жандармські унтер-офіцери.

Для вирішення дисциплінарних питань та забезпечення порядку на залізничних станціях, було створено особливі комітети, очолювані начальником залізниці, за якими було закріплено окрему ділянку. Штат новостворених інститутів складала: завідувачий пересуванням військ залізниці та начальник ЖПУЗ. Вони були уповноважені припиняти зібрання, видавати обов'язкові для виконання постанови робітникам та службовцям залізниць, формувати зі штату службовців збройні охоронні загони та звертатися за допомогою до регулярних військових частин.

Жандарми Київського ЖПУЗ у період Першої світової війни надавали необхідну допомогу в організації перевезення біженців, їх розміщення на залізничних станціях; забезпечували надійну охорону пунктів їхнього харчування та контролювали належну організацію своєчасного забезпечення біженців продовольчим пайком й окропом під час їхнього перевезення підвідомчими залізницями. Крім турботи про біженців, жандарми Київського ЖПУЗ мали вживати відповідних заходів щодо вияву та затримання дезертирів, а також встановлення їх особи.

Специфічним напрямком діяльності транспортної жандармерії у роки війни стала боротьба зі шпигунством (внутрішнім та зовнішнім), що у військовий час вимагала розширення прав та повноважень жандармів ЖПУЗ. У разі виявлення жандармом Київського ЖПУЗ осіб, підозрюваних у шпигунстві, він зобов'язаний був продовжити стеження за нею, повідомивши контррозвідку. У разі встановлення жандармом ЖПУЗ факту військового шпигунства, він мав затримати та обшукати підозрюваного.

За доручення жандарма ЖПУЗ, під час руху потягу стеження могло бути передано головному кондуктору, а на зупинках – станційному жандарму, якщо ж об'єкт мав більш підвищене значення, для стеження за ним призначався жандармський унтер-офіцер, який зобов'язувався стежити за ним до пункту призначення, про їх прибуття повідомлялося місцевим поліційним органам. При спостереженні за підозрюваним іноземцем жан-

дарм мав обов'язково спеціальним шифром телеграфувати губернатору, поліційним чинам і начальникам штабів військових округів.

Отже, Перша світова війна сприяла тому, що правоохоронна система мала діяти по-новому, розширюючи повноваження своїх інститутів. Одним з таких інститутів стала транспортна жандармерія. Київське ЖПУЗ та його відділення, маючи під своїм контролем військово-стратегічного значення Південно-Західну залізницю проводили активну боротьбу з шпіонажем, відповідали за безпечне пересування військових та цивільних потягів і створювали необхідні умови для біженців.

Вільшанська О.Л., к.і.н.
Інститут історії України НАН України

СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок Першої світової чи, як її тоді називали, «Вітчизняної» війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. Більшість населення в містах демонструвала патріотичне піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиним із своєю державою та її монархом і навіть прагнення до самопожертви. Проводилися «патріотичні дні». Записатися до армії добровільно вважалося справою честі. У періодиці постійно публікуються оповідання про героїчні подвиги російської армії та фотографії героїв. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки намагалися втекти на фронт, подекуди їм це вдавалося.

З перших днів війни в суспільстві поширювалися антинімецькі настрої, які охопили всі прошарки населення. Цьому сприяла й офіційна пропаганда, що безупинно формувала образ ворога-німця. Німецькі піддані почали звертатися з проханнями надати їм російське громадянство, а російські німці повсюдно змінюють прізвища (Шварц – на Чернова, Шмідт – на Кузнєцова

і т. п.). По всій країні читалися лекції і публікувалися численні брошури про економічне засилля німців. У суспільстві розпочалася кампанія із закликами бойкотувати всі німецькі товари і німецьких посередників і, тим самим, підірвавши економічну міць супротивника, відродити власну промисловість. На тлі антинімецьких настроїв, що посилено культивувалися, помітним було зацікавлене, толерантне і навіть приязне ставлення до австрійців, серед яких значну кількість становив слов'янський контингент.

Події на фронті описувалися на перших шпальтах газет і стали основною темою для розмов цивільного населення, в якого з'явилася цікавість до міжнародних політичних відносин та військової стратегії. Недаремно Головне управління Генерального штабу закликала родичів військових не обговорювати в листах, по телефону та в громадських місцях інформацію, отриману з фронтових листів або в лазаретах від поранених, тобто не з газет і офіційних повідомлень, проте саме чуткам надавалась перевага. У суспільстві відроджувалася усна традиція розповсюдження новин. Від 18 лютого 1915 р. заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами. Телефоністок було зобов'язано не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти. Газети, провокуючи поширення серед публіки шпіономанії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпіонажу.

З початком війни проявом патріотизму стало намагання уникати розкошів і помірність у щоденному побуті. Модним було відмовитися від слідування моді. На шпальтах газет та в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя. За таких умов недоречними видавалися бальні сукні, дорогоцінні прикраси та хутра. На початку війни намітилося зниження цін на предмети розкоші – ювелірні вироби та дорогі хутра.

Піклування про поранених та влаштування лазаретів стає новим полем діяльності для цивільного населення, а також характерним проявом суспільних настроїв. Багато хто зі світських дам зайнявся роботою безпосередньо в Червоному Хресті,

а також шиттям білизни для поранених. Така праця давала жінкам змогу відчувати свою потрібність державі. Згуртовує суспільство збір коштів на користь родин мобілізованих, організація грошової та продовольчої допомоги біженцям, громадські акції щодо підготовки різдвяних подарунків для воїнів. Предметом особливої турботи обивателів стала пересилка на фронт теплового одягу, а також тютюну, махорки, цигарок, дигтярного мила, частих гребінців, цукру, чаю та ін.

Загальне піднесення у суспільстві викликала заборона продажу алкогольних напоїв, яку спочатку передбачалось обмежити лише періодом мобілізації. Але загальна підтримка цих заходів спонукала продовжити її на весь час війни, а згодом підштовхнула до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди. Схвально поставилася до антиалкогольного руху інтелігенція, яка переймалася тим, що простий народ зловживав спиртним і спивався.

Патріотичному піднесенню на початку війни певним чином сприяла пануюча думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною. Подальший хід подій значною мірою позбавив населення країни оптимізму і сподівань на швидке закінчення війни. Серед обивателів поширювалися настрої, що війна є карою за гріхи, отже, не настав ще час для миру. В народі переповідали пророцтва відомих провидців, які щоразу називали інші дати завершення війни. Деякі з них стверджували, що настає кінець світу і вже ніколи не буде вороття до звичного попереднього життя.

Вже через рік війни суспільні настрої кардинально змінилися. У Думі відновилися фракційні чвари, почалися підрахунки, скільки героїв з правих і скільки з лівих фракцій. Серед чоловіків все частіше виникало намагання уникнути мобілізації. Важка економічна ситуація та невтішні новини з фронту позбавили суспільство ейфорії, що панувала у перші дні та місяці війни. Пересічні обивателі змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування. Мешканців міст хвилювала нестача квартир, дефіцит продуктів першої необхідності, пального, постійне підвищення цін, проблеми з транспортом.

Потворних форм набув алкоголізм, адже серед нижчих верств населення збільшувалася кількість випадків отруєнь політурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін. Стрімко зросла кількість випадків спекуляції, шахрайства та ошуканства.

Тяжкі реалії війни торкнулися всіх і кожного. Війна стала частиною буденного життя.

Губський С.І., науковий співробітник
Національний науково-дослідний
інститут українознавства та всесвітньої історії

ПРОСВІТНЯ, ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА МИСТЕЦЬКА ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (1914–1918 рр.) У ПРАЦЯХ УЧАСНИКІВ ТА ОЧЕВИДЦІВ

Відновлення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. й розбудова Української держави повертає нам історичну пам'ять, символи та історичні явища, імена національних героїв України, які діяли і змагалися за справу свого народу впродовж усієї нашої історії. Ідея збройного чину минулих поколінь має особливе значення для пробудження національної гордості та самосвідомості українського суспільства, кращі представники якого захищають нашу державність та територіальну цілісність України на Донбасі від місцевих сепаратистів, російських найманців та регулярних військ у ході так званої «гібридної війни» розв'язаної Росією проти України.

Якщо ми поглянемо на історію визвольних змагань України ХХ ст., то побачимо, що однією з яскравих сторінок збройної боротьби нашого народу було Українське січове стрілецтво, що виникло з патріотичних прагнень української молоді напередодні Першої світової війни у формі патріотичних організацій «Січей» та «Соколів», а після початку досі небаченої історії військового протистояння між арміями ворогуючих держав – як військовий підрозділ у складі австро-угорської армії. УСС були першими українськими військовими частинами після Полтав-

ської битви 1709 р., які спрямували свою боротьбу на визволення України від чужинецького ярма. Вони відіграли особливу роль у формуванні та забезпеченні боєздатності національних збройних сил на всіх етапах визвольних змагань українців у період 1914–1921 рр. Як козацтво стало символом і захисником народу у XVI–XVII ст., так стрілецтво стало і є ще сьогодні символом збройного чину в ім'я самостійності і соборності України. Проте не тільки цим обмежується їхнє значення. Українські січові стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. Об'єднуючи кращі сили молоді, захопленої ідеєю здобуття власної держави й об'єднання усіх гілок українського народу, Легіон УСС у роки Першої світової війни перетворився на своєрідний військово-політичний організм, у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети. Результати такої діяльності наклали позитивний відбиток на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства.

Однією з важливих частин комплексу джерелознавчих матеріалів про історію легіону УСС як бойової одиниці, його ідеологію, національно-просвітницьку, культурницьку, мистецьку працю є друковані видання, зміст яких підготовлений безпосередніми учасниками цих подій: колишніми січовими стрільцями, політичними та громадськими діячами, представниками української інтелігенції, які безпосередньо зустрічалися з УСС та бачили результати їхньої багатогранної діяльності. Деякі з цих праць видані ще в 1914–1918 рр., багато видано в 20–30-х рр. на території Західної України, що входила на той час до складу Польщі, а також у деяких країнах Європи, США, Канади, інших держав, куди були змушені емігрувати чимало учасників національно-визвольних змагань 1914–1920 рр.

Бойовий шлях УСС, як війська, розпочався у вересні 1914 р., як легіону у складі австро-угорської армії, і закінчився в кінці квітня – на початку травня 1920 р., як бригади у складі Української галицької армії, створеної в листопаді 1918 р. у Західній Україні після Листопадової національно-демократичної революції.

Але не тільки боями і походами жило українське військо тих часів. Великою особливістю, що відрізняла його від багатьох армій, була духовно-мистецька творчість та культурно-освітня праця, яку започаткували Українські Січові стрільці.

УСС вже від свого народження, як революційна, політично-військова формація та ідейно-культурна спільнота було творцем та носієм новаторських ідей та нових духовних цінностей, які воно всебічно розвивало. Це знаходило свій вияв у багатьох стрілецьких дискусіях та публікаціях у пресі, у різноманітних доповідях та лекціях національно-виховного змісту, у промовах кращих стрілецьких ораторів, а іноді і в бойових наказах.

Намагаючись розширити коло прихильників України у світі, січові стрільці вважали своїм безпосереднім обов'язком пропагувати українську ідею не тільки серед власного громадянства, а й серед іноземців, з якими доводилося зустрічатися.

З початку свого існування УСС перейняло найкращі історичні традиції українського війська не тільки у військово-бойовому відношенні, а й щодо його ідейно-культурного побуту. Як колись у козацькому, так і тепер у стрілецькому війську пісня стала невід'ємною частиною душі і побуту.

Стрілецькі пісні – це цінний внесок в українську культуру, це велике збагачення української духовності.

Проводилася велика робота над створенням і удосконаленням української військової термінології. Вироблена стрільцями термінологія тала важливим надбанням при організації майбутньої української армії.

Пріоритетним напрямом діяльності УСС була просвітня праця серед широких кіл українства як необхідна передумова успішної реалізації національно-державницької ідеї. Саме ця праця стала одним із головних чинників, що спонукав величезну частину галицько-українського суспільства сприйняти визвольну ідею не лише як гасло, а й як реальну справу.

Таким чином, уся громадсько-політична і культурно-освітня робота, яку стрілецтво проводило протягом 1914–1918 рр. як у стрілецькому Легіоні УСС, так і поза ним, а також під час проголошення ЗУНР та існування Української галицької армії у 1918–1920 рр., була підпорядкована єдиній меті – виборенню самостійної соборної Української держави.

Донік О.М., к.і.н.,
старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

ГУМАНІТАРНА СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ СОЮЗУ МІСТ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Із початком Першої світової війни влада й суспільство Російської імперії докладали зусиль до максимальної мобілізації матеріальних і людських ресурсів у зв'язку з небувалим воєнним протиборством, що вело до зростання впливу громадських об'єднань, серед яких важливе місце посів Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим воїнам (далі – Союз міст), створений 9 серпня 1914 р. у Москві на 3'їзді представників міст. У роки Великої війни він став одним із найвпливовіших громадських об'єднань гуманітарного профілю (поряд зі спорідненим за структурою, загальним спрямуванням і завданнями роботи Земським союзом).

Виконавчим органом Союзу міст був Головний комітет, до складу якого ввійшли міські голови й уповноважені, зокрема й багатьох міст підросійської України. На місцях йому підпорядковувалися комітети, котрі спирались у своїй діяльності на міські органи самоврядування. Зокрема, у березні 1916 р. в українських губерніях разом з обласними комітетами (Катеринославський, Київський і Харківський) функціонувало 58 комітетів союзу, а міст, що приєдналися до нього, налічувалося 83 (9 губернських і 74 повітових). Ядро союзу становили міські центри, які утримували лазарети. Комітети зазвичай не створювалися у містах неподалік від лінії фронту.

Провідну роль у Союзі міст відігравала буржуазія ліберального спрямування на чолі з представниками партії кадетів, які впливали на його політику від часу заснування інституції. Передбачаючи можливість політичного впливу нового об'єднання на суспільство, уряд спочатку дозволив йому займатися допомогою фронтовикам лише у внутрішніх губерніях імперії, маючи на увазі евакуацію поранених солдатів і офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилкових медичних закладах, участь

у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією та ін.

Із весни 1915 р. за значної фінансової підтримки держави в умовах надзвичайно складного становища на фронті комітети Союзу міст розширили коло своєї діяльності, спрямувавши зусилля на різнобічну допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, облаштування, лікування й забезпечення роботою біженців у прифронтівій смузі та в тилу, відкриття притулків для дітей-сиріт, організацію санітарно-епідемічних заходів серед військових і цивільного населення, ремонтних та виробничих майстерень, окопних робіт, виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опіку скалічених фронтівиків тощо.

Найбільшого розмаху на українських територіях набула діяльність Комітету Союзу міст Південно-Західного фронту, створеного на початку 1915 р. для керівництва закладами союзу в діючій армії та місцевостях, наближених до районів бойових дій. Він утримував госпіталі й лікарні, медичні, харчові, санітарно-епідемічні, шляхові та інші пункти, великі обози, склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи, обслуговував санітарні поїзди як на фронті, так і в тилу до самого Києва. Наприкінці 1916 р. Комітету Союзу міст ПЗФ підпорядковувалося 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 13 перев'язочних пунктів, 3 військово-санітарних поїзди, 23 стоматологічних кабінети, 19 епідемічних загонів, 29 дезінфекційних і 77 харчувальних пунктів, 21 дитячий притулок, 16 майстерень та більше 200 інших закладів на фронті й у тилу (загалом – 592).

Улітку 1916 р. в Галичині працівники комітету взялися за організацію навчання дітей українською мовою при дитячих притулках, де організовувалися школи ручної праці. Згодом вони перетворилися на початкові школи з викладанням рідною мовою. Завдяки зусиллям комітетів Союзу міст та Земського союзу ПЗФ упродовж другої половини 1916 р. вдалося майже повністю відновити рідномовну початкову освіту у цьому окупованому російськими військами краї.

Основний кістяк комітетів Союзу міст в Україні становили громадські діячі – працівники міського самоврядування.

Особливу роль Комітет Союзу міст ПЗФ відіграв в об'єднанні й концентрації свідомих українців у Києві та на фронті. Багато з них, беручи участь у гуманітарній діяльності, проходили практику організаційної й адміністративної роботи. У керівних органах комітетів цього об'єднання працювало чимало майбутніх діячів Української революції 1917–1921 рр. Уже 1915 р. Комітет Союзу міст ПЗФ набув виразно національного характеру, а керівний склад характеризувався широким представництвом від політичних та громадських організацій краю. Зокрема, з осені 1915 р. його очолював відомий український громадсько-політичний і культурний діяч, член партії кадетів барон Ф.Р. Штейнгель. Уповноваженими комітету або керівниками його відділів були Д.І. Дорошенко, А.В. Ніковський, А.Г. В'язлов, Г.А. Литвак, Б.Л. Шингарьов, активними членами – М.Ф. Біляшівський, Ф.П. Матушевський, В.М. Леонтович, І.Г. Красковський, В.В. Уляницький та інші відомі українські діячі. Із падінням монархії в лютому 1917 р. чимало цих та інших представників Комітету Союзу міст ПЗФ обійняли ключові посади в багатьох органах управління на українських територіях.

За керівництва Тимчасового уряду, який порушив питання про «одержавлення» громадських структур буржуазії в нових політичних умовах, Союзу міст було надано широкі повноваження та права. Натомість після більшовицького перевороту його діяльність почала згортатися, а в липні 1918 р., згідно з декретом Ради народних комісарів, Союз міст було розпущено. Зі свого боку Рада Міністрів УНР у квітні 1918 р. ухвалила рішення про ліквідацію його міських і обласних комітетів, а також Комітету Союзу міст ПЗФ.

Драч О.О., д.і.н., професор
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

БУДНІ КУРСИСТОК В УМОВАХ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ

На початку ХХ ст. у Російській імперії функціонувала мережа вищих жіночих курсів (далі – ВЖК), яка охопила всі регіони країни і поширилася за межі університетських міст. Допитливі випускниці середньої школи українських губерній формували майже сьому частину слухацького складу найпрестижніших в імперії «Бестужевських» курсів. Проте суттєві корективи в їхнє навчальне повсякдення внесла Перша світова війна.

Гострою проблемою, з якою зіштовхувалися курсистки в столиці Російської імперії, стало квартирне питання. Збільшення населення Петрограда і призупинення будівництва зумовило підвищений попит, а отже і суттєве зростання цін на оренду житла. Багато курсисток із провінції, зазнавши митарств у столиці, призупиняли навчання через відсутність доступного житла.

Квартирне питання восени 1916 р. актуалізувалося також і в інших містах. Приміром, у Харкові внаслідок припливу значної кількості учнівського контингенту до міста за відсутності доступних вільних помешкань багатьом доводилося ночувати на вокзалах та у скверах. У Києві адміністрація ВЖК восени 1916 р. вимушена була відкрити гуртожиток для слухачок, де мешкало до 20 бажаючих, які сплачували 10 крб на місяць.

Курсистки, окрім плати за оренду помешкання, мали другу обов'язкову статтю кошторисних витрат, а саме харчування. Які б обмежені кошти не витрачала бідна слухачка на наймання квартири, на їжу вона витрачала ще менше. Наприклад, у 1909 р. курсистки Санкт-Петербурзьких ВЖК із середнім бюджетом (38 крб) на життєво необхідні потреби, житло та харчування, витрачали 62% (близько 2/3), а в 1915 р. при бюджеті майже такого рівня (41 крб) – 80%. У 1909 р. курсистка в столиці у

середньому витратила на їжу 12,2 крб на місяць, у 1914 р. такі витрати дорівнювали вже 15,2 крб, восени 1915 р. – 17,8 крб. Про зростання кількості малозабезпечених серед столичних курсисток свідчить і розширення контингенту споживачів курсової їдальні: у 1915 р. її послугами користувалося 44% опитаних.

Варто визначити, скільки коштів витрачали на харчування столичні курсистки. У 1909 р. слухачка платила за обід у середньому 22,6 коп., у 1914 р. – уже 28 коп., восени 1915 р. – 31 коп. Грошові витрати слухачок на харчування, зокрема й на обід, зросли, але в меншій пропорції, ніж ціни на продукти. Тому навіть збільшені витрати супроводжувалися зниженням якості харчування. Майже 70% учасниць анкетування 1915 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК відзначило погіршення харчування. «Все дуже дороге, черги зводять з розуму», «цукру ніде не дістанеш, а тому на морозі чергую біля крамниці», – такі типові скарги курсисток на «продуктову кризу» в столиці в умовах Першої світової війни. Крім цього, мінімізувалися й розміри порцій у їдальнях. Наслідком такої ситуації стало періодичне чи хронічне голодування значної частини курсисток.

Економія курсисток у період воєнних років відобразилася перш за все на культурних потребах та одязі. Так, тільки 58% столичних слухачок мало зимовий одяг та взуття восени 1915 р. Такі обставини змусили багатьох курсисток покинути Петроград та об'єднуватися з метою матеріальної та моральної підтримки одна одної.

Нормальне харчування курсисток Київських ВЖК протягом 1916–1917 н.р. забезпечили тільки продуктові заготівлі для діючої армії. Посадовці, відповідальні за цю справу, за поміркованими цінами постачали їдальню гуртожитку слухачок потрібними харчами.

В умовах загальної дорожнечі воєнного часу для багатьох слухачок пошук роботи ставав життєво необхідним. У 1914 р. потребували роботи для існування під час навчання 33% курсисток, у 1915 р. уже більшість – 53,4%. Проте таких слухачок, які змогли знайти підробітки в 1915 р., виявилось тільки 7,4%. Однією з них стала «бестужевка» Н. Суrowцова, що влаштувалася старшою сестрою в «український» лазарет для поранених

у Санкт-Петербурзі. На новій службі вона отримала кімнату, солдатську їжу та 25 крб платні. «Жилося тяжко фізично. Але треба було заробляти, крім того, «сестрування» було найкращою нагодою, оскільки уроки оплачувалися мізерно», – згадувала вона свої останні роки навчання на Санкт-Петербурзьких ВЖК.

Заробітки відбирали у малозабезпечених курсисток багато часу та сил, а на головну мету приїзду – навчання – їх часто не вистачало. Згадуючи роки на курсах, Н. Суровцова визнала: «Працювати та навчатися одночасно було дуже важко». Відвідати вищі жіночі курси, прослухати лекцію або заняття семінару вона могла тільки протягом кількох вільних пообідніх годин, які не завжди збігалися з розкладом занять на курсах.

Характерною рисою світогляду курсисток було уважне й критичне ставлення до дійсності, пошук власного місця та призначення. Суттєвим каталізатором громадянського «дорослішання», у тому числі і для «домашніх дівчаток»з ідеалізованими уявленнями про світ, стали події Першої світової війни. Так, курсистка Київських ВЖК З. Тулуб – поетеса-початківець, яка сприймала навколишнє життя тільки через книжки та з вікна розкішної батьківської квартири, на фоні неабиякої широти та різноманітності власних інтересів, без відома батьків закінчила курси Червоного Хреста і добровільно працювала в лазареті під час Першої світової війни, призупинивши навчання.

Жванко Л.М., д.і.н., професор
Харківський національний університет
міського господарства ім. О.М. Бекетова

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА: ПРОБЛЕМА БІЖЕНСТВА

Велика війна 1914–1918 рр., як її назвали сучасники, стала фатальною помилкою і трагедією для європейської спільноти та людської цивілізації в цілому. Вона призвела до появи по обидва боки фронту мільйонів, так званих, «переміщених осіб» – біженців, військовополонених, депортованих. Усі учасниці

збройного конфлікту зіткнулися з новим суспільним явищем – біженством, багатогранним, складним і водночас катастрофічним.

При цьому значний тягар війни, а відтак і біженства, винесли саме українські губернії, що входили до складу Російської імперії. Найбільше серед етнічних українських земель постраждали Галичина та Буковина, які першими зустріли удари війни. Значна кількість цивільного населення стали біженцями, при чому, що ще більше підсилює трагізм участі українців у військовому конфлікті, по різні боки Східного фронту. Широкий наступ російських військ у серпні 1914 р. примусив місцеву австрійську адміністрацію терміново організувати вивіз у тиллові райони людей та матеріальних цінностей. Проте навесні – влітку 1915 р. ситуація на Південно-Західному фронті кардинально змінилася, і вже російська влада внаслідок наступу німецьких та австро-угорських військ вдалася у цьому регіоні до евакуаційних заходів у значно більших масштабах.

В етнічному вимірі найбільші групи склали «російські біженці» (зазвичай узагальнена назва білорусів, українців, росіян) та поляки. При цьому після Лютневої революції на хвилі зростання національної свідомості спостерігався процес ідентифікації українських і білоруських біженців як представників окремих етносів. За нашими даними в Україні протягом Першої світової війни тимчасовий притулок знайшли представники понад 20 національностей – українці, росіяни, білоруси, поляки, німці, латиші, литовці, естонці, євреї, чехи, словаки, молдавани, румуни, серби. Точно встановити кількісний склад кожної з груп в умовах війни та їх перманентного руху, на жаль, було неможливо. За статевовіковою ознакою переважали жінки та діти, а у соціальному зрізі – селяни, бо основна маса евакуйованого населення на той час проживала саме у сільській місцевості.

У перебуванні біженців на українських теренах впродовж війни виділяється три періоди, які охоплюють існування різних державних утворень – Російську імперію (серпень 1914 – лютий 1917 р.), Українську Центральну Раду (далі – УЦР) і проголошену нею Українську Народну Республіку (далі – УНР)

(березень 1917 – квітень 1918 рр.), Українську Державу гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). З одного боку, такий поділ зумовлено різними політичними процесами, що відбувалися на українських землях упродовж 1914–1918 рр.: існування самодержавства та його ліквідація, революційні процеси 1917 р., присутність австро-німецьких окупаційних сил та гетьманських переворот 1918 р. З іншого – різні за своєю природою політичні режими мали власне баченням на розв’язання проблеми біженців. Для правлячої династії Романових сотні тисяч цих підданих стали важкою ношею і непередбаченою реальністю.

Кожне державне утворення – Російська імперія, УЦР, УНР, Українська Держава, відповідно до бачення проблеми, творило власну законодавчу базу в царині біженства. Головним здобутком законотворчості УЦР у сфері регулювання проблеми біженців є винесення її на міжнародний рівень, коли на перемовинах у Брест-Литовську українська делегація уперше в дипломатичній практиці Європи виступила з ініціативами щодо міждержавного врегулювання питання їх репатріації.

Упродовж війни зазнала перетворень вертикаль державних органів, покликаних займатися проблемами біженців. У Російській імперії її формування розпочалося із запізненням, оскільки влада сподівалася на громадськість, створивши для цього Тетянинський комітет. За доби УЦР поступово було започатковано українські урядові біженецькі структури – Краєву нараду у справах біженців та у структурі Генерального секретарства, а згодом Народного міністерства внутрішніх справ – біженецький департамент, очолюваний упродовж всього часу свого існування Юрієм Старицьким, сином видатного українського письменника Михайла Старицького. В Українській Державі центральною інституцією залишився біженецький департамент та оптимізована Крайова нарада у справах біженців як дорадча структура з правом прийняття колективних рішень в окресленій сфері. Упродовж всього періоду Першої світової війни важливу роль у справі соціального захисту біженців відіграли місцеві самоврядування – губернські, повітові земські та міські управи, у структурах яких діяли спеціальні комітети допомоги біженцям.

Надзвичайно складною проблемою була організація реєвакуації біженців, ініційована урядовими структурами УНР та реалізована за доби Гетьманату. План реєвакуації біженців, розроблений за участі фахівців-професіоналів з різних міністерств і відомств УНР, заклав правові, міжнародні, фінансові, організаційні й технічні засади цього процесу. Вперше на теренах колишньої Російської імперії ставилася проблема повернення додому сотень тисяч цивільного населення.

Таким чином, Україна впродовж Першої світової війни, перебуваючи спочатку у складі Російської імперії, а після Лютневої революції, створивши власні державні інституції, зуміла організувати соціальний захист біженців, показати приклади жертовної допомоги, здатність українського загалу до співчуття та толерантного ставлення до етнічних біженців. У 1918 р. за доби Гетьманату Павла Скоропадського Україна стала одним із перших на європейському континенті державних організацій, який започаткував безпрецедентну акцію повернення цих людей до своїх домівок.

Загребельна Н.І., к.і.н., доцент
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВІТЯН КИЇВСЬКОГО УЧБОВОГО ОКРУГУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

До серпня 1914 р. людство ніколи не знало більшої війни і страшнішого горя нею породженого. Масштаби Великої війни 1914–1918 рр. зачіпали кожну родину. Кожна людина, знаючи чи підозрюючи про тяжкі умови перебування солдата на фронті, прагнула йому допомогти, звеселити його фронтові будні, вселити віру в серце про те, що він на війні не один, про нього знають і намагаються дбати.

У Російській імперії, і зокрема в її українських губерніях, панували давні традиції благодійницької діяльності. В роки Першої світової війни до неї долучалися дуже багато установ та

організацій, підприємств та окремих можновладців. Досить значну увагу у науковій літературі присвячено благодійній діяльності Червоного хреста, Союзу земств та міст, великих підприємців, у меншій мірі висвітлено роль освітян у наданні допомоги фронту.

Заклади освіти й установи управління ними, не маючи значних фінансових коштів, намагалися у першу чергу зібрати та передати на фронт різні прояви дитячої творчості, присвяти солдатам, дрібні подарунки від учнівської молоді; організувати фінансову допомогу батьків. Проте допомога фронту не обмежувалася лише символічними подарунками. Прикладом активної благодійної, чи як сьогодні кажуть волонтерської, допомоги армії Російської імперії були проведені заходи та прийняті рішення освітянами Київського учбового округу.

У лютому 1915 р. керівництвом Київського учбового округу було складено список найнеобхідніших речей, які слід зібрати для відправки на фронт у якості великодних подарунків. Цей список включав перелік 20 найменувань: від льодяників до тактичних ліхтарів та годинників. До добровільного збору таких товарів мали долучитися всі учбові заклади округу. Акція пройшла досить успішно, і лише за одним із документів ми можемо судити про її масштабність та ефективність. Так, початковий навчальний заклад м. Шполи зібрав по 50 одиниць сорочок, кальсонів, онуч, носових хустинок, 50 брусків мила, 72 упаковки тютюну тощо.

У Російській імперії 20 тис. освітян було мобілізовано на fronti Першої світової війни. Керівництво Міністерства освіти мало подбати про можливі варіанти лікування та оздоровлення поранених воїнів, колишніх освітян і не тільки. Частково цю проблему намагалися вирішити через передачу відомчих санаторіїв під лікувальні заклади, але їх обмежена кількість змусила піти далі. Для тимчасового лікування поранених воїнів планувалося виділити приміщення навчальних закладів, розташованих у рекреаційних зонах. На території Київського учбового округу таких було достатньо, до того ж наближеність Південно-Західного фронту до цих місць робила таку ініціативу надзвичайно зручною.

До лікувальних місцевостей, що теоретично могли прийняти поранених було віднесено: 1) Святошин, 2) Пуша-Водицю; 3) Дарницю; 4) Боярку; 5) Мотовилівку; 6) Коростишів; 7) Славуту; 8) Клевань; 9) Шепетівку; 10) Дахнівку; 11) Соснівку; 12) Плюти; 13) Кам'янку на Дністрі; 14) Ворзель; 15) Звенкову; 16) Острог; 17) Межигір'я; 18) Видубицький монастир; 19) Черкаси; 20) Канів; 21) Трипілля.

Як певну форму благодійної діяльності та допомоги фронту, можна кваліфікувати залучення учнівської молоді до прибирання врожаю з полів. Таку практику почали застосовувати наприкінці 1916 р. – у 1917 р. В умовах нестачі робочих рук на селі вона була досить ефективною, ґрунтувалася на дійсному бажанні допомогти продуктовим забезпеченням армії.

Авторитет освітян, і насамперед у сільській місцевості, влада намагалася використати для додаткового збору фінансів на потреби війни. Вчителів зобов'язували доносити до селян інформацію про випущені облігації внутрішнього займу, переконувати їх у вигоді, які вони отримають придбавши їх.

Загалом освітяни, учні та студенти масово долучалися до різних форм благодійницької діяльності, чим надавали значну допомогу армійським частинам. Століття по тій страшній війні наше суспільство знову відчуває на собі наслідки військового протистояння, а українці гинуть на полі бою. Значних нині розмахів набула громадська допомога армії, це серйозна підтримка, її треба й надалі стимулювати. Однак, як свідчить історичний досвід, жодна благодійна чи волонтерська діяльність неспроможна замінити злагоджений державний механізм забезпечення збройних сил. Попри усю активність благодійних організацій у роки Першої світової війни, солдати російської армії відчували значну потребу у провіанті, медикаментах та інших необхідних речах.

Кириєнко О.Ю., к.і.н.,
науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

ПОСИЛЕННЯ ПОЛІЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ІНФОРМАЦІЙНИМ ПРОСТОРОМ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Початок Першої світової війни вимагав від урядів воюючих держав вживати додаткових заходів внутрішньої і зовнішньої безпеки, активізувати діяльність спецслужб та поліції. Неодмінним проявом цих процесів стало посилення контролю за правопорядком у суспільстві, адже зміна повсякденного плину життя неодмінно мала вплинути на криміногенну обстановку, маргіналізацію соціуму, поширення різноманітних форм девіантної поведінки людей. Важливим елементом підтримки правопорядку стала робота поліції та інших спецорганів по попередженню, нейтралізації свідомого чи несвідоме поширення тривожних чуток, дезінформації, виявленню джерел їх творення.

Тривожна дезінформація чи невірно трактовані чутки подекуди могли серйозно вплинути на стан господарства цілого регіону, призвести до масової паніки, соціальних хвилювань тощо. Поліцейний контроль за інформаційним простором став важливим елементом державної безпеки у Російській імперії, а особливо в її українських губерніях, які у роки Великої війни у своїй більшості були віднесені до театру військових дій і в певні моменти були включені до фронтових районів. У Російській імперії на другий день після оголошення Німеччиною війни було запроваджено військову цензуру друкованих видань та перлюстрацію приватної кореспонденції, жандармерія боролася з нелегальною передачею інформації через транспортне сполучення, поштових голубів, телефонний та приватний телеграфний зв'язок, поліція мала перекрити один із найбільших каналів поширення інформації – міжособистісне спілкування, так зване сьогодні «сарафанне радіо».

Найбільш простим способом розголошення дезінформації є чутки. Вони швидко поширюються, у процесі своєї передачі

обростають новими, ще більш емоційно-цікавими нюансами. Пересічній людині, особливо часів Першої світової війни, їх неможливо самостійно перевірити, а владі швидко спростувати. Ось чому в ряді українських губерній, які особливо близько розташовувалися до ліній фронту, місцева адміністрація намагалася жорстко протидіяти поширенню неофіційних відомостей, без вагань карати осіб, запідозрених у примноженні тривожної, дестабілізуючої інформації.

Своєрідним прикладом того, як губернська влада рекомендувала поліції боротися з поширенням чуток, є циркуляр київського губернатора від 3 серпня 1914 р. У цьому нормативно-правовому акті йшлося про упереджувальні та репресивні заходи. Для профілактики поширення чуток чиновник вищого рангу рекомендував чинам поліції тримати постійний зв'язок із сільським населенням, у середовищі якого чутки найбільш швидко поширюються, вчасно його інформувати, роз'яснювати офіційну позицію центральної та місцевої влади щодо тієї чи іншої ситуації на фронті або у тилу.

Для протидії поширенню чуток та нейтралізації активних їх поширювачів губернатор рекомендував поліції не гребувати найжорстокішими заходами, аж до перевищення своїх службових обов'язків: «Уголовный закон освобождает от ответственности лицо, принявшее меру, превышающую его власть, если подобное действие было вызвано чрезвычайным обстоятельством. Ныне такие обстоятельства наступили для всей России, и в особенности для Киевской губернии, как вошедшей в театр военных действий, почему превышение власти, вызванное действительной необходимостью оборонить жизнь и имущество мирных обывателей или подавить опасное движение, встретит всегда одобрение и поддержку, как с моей стороны, так и со стороны высшей власти. Напротив того, растерянность в опасные моменты, нерешительность и бездействие власти будут рассмотрены как тяжелейшая вина перед долгом службы, не взирая ни на какие формальные объяснения подобного образа действия». Тобто, формально дії поліції ставали все дозволеними, а головними об'єктами їх карі були, як професійні агітатори різних опозиційних революційних політичних сил, так

і прості люди, що полюбляли, самі того не відаючи, поширювати різну неперевірену інформацію: «Эти мои указания должны быть приняты чинами полиции к руководству, во-первых, при обнаружении агитаторов, подстрекающих сельское население к организованным беспорядкам, а ровно лиц, злонамеренно распространяющих слухи, вызывающие общественную тревогу, по отношению которых время войны не только исключает всякую возможность какого бы ни было снисхождения, но которые должны быть немедленно лишены свободы и подвергаемы строжайшим карам, и, во вторых, когда возникнут или будут назревать аграрные или погромные движения или вообще серьёзные нарушения общественного порядка. Подобные явления чины полиции должны пресекать в самом начале всеми возможными средствами, памятуя, что малейшего промедления или снисходительства дадут разрастись движению, втягивая в него больший круг лиц, а следовательно и потребуют в будущем чрезвычайных мер».

Приклади втілення подібних рекомендацій були нами виявленні у ряді кримінальних справ проти селян Київської та Чернігівської губернії. Посилення їх інтенсивності спостерігалось у періоди невдач російської армії на Південно-Західному фронті. Так, у Чернігівській губернії, за поширення чуток про перемогу Німеччини у війні в різний час було звинувачено декілька осіб з селян та міщан. Всі вони були заарештовані службовцями поліції, а обвинувачення ґрунтувалися на почутих при свідках службовцем поліції розмовах, в яких згадувалася Німеччина, характер та результат її військових операцій. Як правило, заарештовували ініціатора розмов, решта ж співрозмовників всіляко заперечували свою причетність до поширення такого роду інформації.

Жорстокість та безкомпромісність влади у боротьбі з чутками доречно пояснювати не лише воєнним часом, але й цілим комплексом невирішених соціально-економічних, національних проблем в імперії. Влада боялася, що від будь-якої іскри в державі могло розгорітися незгасиме полум'я соціального чи національно-релігійного невдоволення. Загальний низький рівень освіченості в Російській імперії не дозволяв населенню

критично мислити, аналізувати інформацію і тим самим не бути настільки вразливим до «інформаційних атак».

Клименко Т.А., к.і.н., доцент
Державний архів Черкаської області

ЧЕРКАЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Період Першої світової війни для українського народу був важким життєвим випробуванням, який носив особливо драматичний характер.

Джерельна база історії війни достатньо широка. Цю тему глибоко досліджували українські науковці, проте слід зауважити, що життя, участь внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не недостатньо вивчено. Тому метою даної розвідки є проведення дослідження впливу на життєвий устрій місцевого населення трагічних років війни.

Для Черкащини роки Першої світової війни – трагічна сторінка вітчизняної та регіональної історії. Події війни негативним чином вплинули на населення регіону та змінили звичний уклад життя краян.

Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства, без огляду на соціальну чи національну приналежність та, навіть, політичні погляди. У перші дні після проголошення війни піднявся патріотичний рух. Уродженці Черкаського краю відгукнулись на поклик серця та взяли участь у глобальному збройному конфлікті на початку ХХ ст. Більшість населення в містах та селах демонструвало піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиними зі своєю державою і прагнення до самопожертви. Записатися до армії добровільно було справою честі, навіть з огляду на те, що відповідно до циркуляра Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ збереження робочих місць та надання одноразової допомоги для них не передбачалось. Діючі військові частини поповнювались добровольцями з осіб, що не підлягали мобілізації до регулярної армії.

Через набуття війни затяжного характеру військове командування зіткнулось з труднощами постачання озброєння армій та військового обмундирування.

Утримання діючої армії, тилових гарнізонів, що знаходилися на території Черкащини здійснювалося, в більшості, за рахунок місцевих ресурсів. У листопаді 1916 р. Черкаське повітове по військовій повинності присутствіє оголосило ціни на придбання власного одягу у ратників ополчення та військову зброю. З 1916 р. був запроваджений обов'язковий збір пожертв, що закріплювався підписними листами, в яких зазначалось назву повіту (волості) та місце призначення зібраних коштів.

Руйнівний вплив справила війна на сільське господарство, особливо на господарства бідних і середніх селян. До армії з сіл України було мобілізовано близько половини працездатних чоловіків. Багато сімей втратили чоловіків і годувальників. Селяни-виробники були доведені до крайнього зuboжіння. З метою зменшення дефіциту трудових ресурсів, для сільських приватних господарств вводилася обов'язкова трудова повинність. Усе це важким тягарем лягало на трудящі маси. Цивільне населення тилу було приречене на голод і злидні. Загострювалася продовольча криза. Паралізувалася робота транспорту, промисловості й сільського господарства. Обсяг промислового виробництва скоротився на 30–50%. Промисловість було доведено до занепаду, через зменшення виробництва товарів винокурень, броварень, підприємств будівельних матеріалів та ін. та їх закриття. Це призвело до скорочення посівних площ, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження врожайності та зростання цін. Створювались сприятливі умови до поширення спекуляції. У 1916 р. ціни на предмети першої необхідності, порівняно з цінами на початку війни, зросли в 4–8 разів. У 1917 р. продовольчим відділом було встановлено селянам мізерну щоденну заробітну плату за 11 робочих годин: польовим працівникам чоловікам – 6 крб., жінкам – 3 крб. 50 коп., підліткам – 1 крб. 75 коп.

Зорієнтована на військові потреби, економіка Черкащини, на шкоду цивільному населенню, занепадала і нищилась. Підвищувались потреби армії у забезпеченні м'ясом, борошном, крупами

та іншими продуктами харчування, що вироблялися у сільському господарстві. Загострювалася продовольча проблема. Земськими управами щомісячно надавались відомості про запаси жита, пшениці та інших хлібних продуктів центральному статистичному комітету. З 1915 р. зростає кількість випадків відмови селян від сплати податків, протидії реквізиціям продовольства, худоби, протестів проти зростання цін. Життя населення кардинально змінювалося, його рівень впав. Труднощі війни призвели до загострення соціальних проблем та великої смертності серед цивільного населення. У повітові та міські опікунські ради масово надходили скарги та клопотання членів сімей, призваних за мобілізацією воїнів, про призначення їм допомоги.

Нестачу робітників у сільському господарстві намагалися компенсувати малопродуктивною роботою військовополонених.

Черкащина, яка вважалась тиловим регіоном, несла на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих.

Широких організованих форм набуло благодіяння. Різноманітні громадські організації, товариства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникли на місцевому рівні. Великі землевласники Черкаського краю, які були активними членами багатьох благодійних організацій, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні внески на потреби жертв війни.

Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією, прирекла населення на численні страждання й величезні людські втрати. Військові дії призвели до розорення економіки, зруйнування господарських зв'язків населення Черкаського краю.

ПОЛІЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА УКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Будь-яка влада для утримання свого статусу прагне завоювати симпатії народних мас. Добір методів і засобів для цього є надзвичайно різноманітним і водночас простим. Набагато складніше підпорядкувати своїм інтересам інтелігенцію. Її, як думаючи частину соціуму, важко схилити на свою сторону за допомогою пропаганди, високих гасел, обіцяних матеріальних благ. Купити її симпатії можна, але тоді постає питання, наскільки окремі індивіди були носіями інтелігентних рис та ознак. Напруження українсько-російських відносин у 2014 р., яке вийшло вже за рамки регіонального протистояння, яскраво демонструє, наскільки важливим є позиція інтелігентних кіл у ситуації довкола ескалації конфлікту. І хоча відсоток інтелігенції є незначним у суспільстві, її вплив на останнє, як виявляється, має вирішальне значення. Аналогічну ситуацію ми могли спостерігати і століття тому.

Початок Великої війни в 1914 р. у Російській імперії зустріли на патріотичному підйомі, на захист батьківщині і монарха виступили всі верстви, зокрема й інтелігенція. Разом із цим влада розуміла, що патріотичний підйом протримається недовго, а настрої і дії інтелігенції потрібно постійно контролювати. Особливо це стосувалося інтелігенції національних окраїн імперії, визначальною особливістю якої була перманентна опозиційність.

Імперська влада розуміла, що українська інтелігенція в умовах назрівання та розгортання військового конфлікту не буде бездіяльною, а тому значні сили жандармерії та поліції спрямовувала на стеження за нею; намагалася обмежити поле її діяльності. Так, користуючись надзвичайним законодавством часів війни, у перші ж дні «всесвітньої бійни» царська адміністрація в Києві закрила газету «Рада». Коли ж члени редакції

часопису звернулися до командуючого Київським військовим округом генералом М. Бухгольца з проханням дозволити видання газети, той категорично відповів: «Не дозволяю. Нехай краще не просять». Було заборонено також часописи «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», популярний тижневик «Село». На початку 1915 р. начальник Київського військового округу, заборонив своїм указом на період дії воєнного стану всю україномовну періодику. З 17 колишніх періодичних видань, що виходили на українських землях Російській імперії до 1915 р., залишилося лише два – «Рідний край» та місячник «Украинская жизнь». Репресивні акції по відношенню до української преси й культури в цілому не були випадковими, адже коли українська делегація звернулася зі скаргою на утиски вітчизняної преси до С. Сазонова, одного з міністрів царського уряду, той цинічно відповів, що наразі з'явилася добра нагода покласти кінець усьому українському рухові, який тоді посилював свої впливи на українську людність й ставав, таким чином, небезпечним для імперської структури.

Напередодні війни жандарми провели значну роботу по структуруванню оперативних даних щодо української інтелігенції Російської імперії. Так, було виокремлено два угруповання. Перше – «українофіли» – за даними жандармів менш небезпечне і має два табори. Одні вимагають лише культурної автономії (введення української мови у школі, суді, громадських та урядових установах, церкві) без будь-яких федералістських прагнень та змін адміністративно-територіального устою; інші прагнуть до автономії України (Малоросії) у складі Росії, хоча і визнають «ничем не неискоренимое родство с великодержавным русским народом и признавая его старшим братом». Друге угруповання – «мазепинці» – надзвичайно небезпечні, воно чекає сприятливих політичних обставин, аби об'єднатися із «австрійським українством» і створити окреме федеративне утворення в Австро-Угорській імперії. У перспективі «мазепинці» – резюмував начальник Полтавського губернського жандармського управління – добиватимуться створення України – окремої держави нічим непов'язаною з Росією.

Жандармські звіти фіксували як організовану, так і стихійну «українофільську» діяльність. Проте реагували на неї з одна-

ковою пильністю. Переслідувань зазнавали як священик, який десь у Балтському повіті розмовляв з селянами українською мовою та поширював відповідну літературу, так діячі земств, які організовано намагалися у Кам'янці-Подільському відкрити український музей для відродження і збереження української історичної пам'яті.

Жандарми визнавали, що рух української інтелігенції розрізнений, він немає єдиного центру та кінцевої мети, які б могли його об'єднати. Проте, починаючи з 1914 р., за даними спецслужб «мазепинство проникает даже в учреждения, ничего с ним общего не имеющие» і на чолі усього українського руху постав М. Грушевський, який неодноразово приїздив до Києва і має широкі зв'язки з місцевими «українофілами». Найбільш небезпечними періодичними виданнями були визнані «Літературно-науковий вісник», щомісячник «Хата», українська газета «Маяк», журнали кооперативів «Комашня» та «Наша кооперація».

Посилення пильності до української інтелігенції обумовлювали і різні неперевірені дані російської розвідки та контррозвідки. Так, у жовтні 1914 р. штабом Верховного Головнокомандувача Російської імперії були отримані розвіддані, відповідно до яких у Туреччині активно розробляється план організації в Україні національного повстання, вже є «українські невідомі» (так зазначалося у документі), що погоджуються це зробити. Чи відповідала інформація дійсності не відомо, але командувач Київського військового округу наказав негайно посилити нагляд за українською інтелігенцією Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній.

Попри пильний контроль, відверте залякування напередодні та в роки війни українська інтелігенція для популяризації ідей національно-культурної автономії, утвердження національної свідомості намагалася використовувати будь-які прояви громадського життя. Це надзвичайно сильно хвилювало владу. В одному із жандармських звітів зазначалося: «Для того чтобы будить время от времени народное сознание, ведется агитация вокруг политических событий, проявлений общественной жиз-

ни, юбилеев украинских ученых и писателе, как, например, Котляревского (в Полтаве), Швеченко и др. Для этого заранее выпускается литература, пишутся статьи в газетах, ставятся памятники, последыним обстоятельством служит большим агитационным материалом для простонародья. Учреждение научных обществ, изучающих историю Украины, разработка научных материалов и популяризация их. Популяризация истории Украины, литературы, искусства ее. Для ознакомления более широких масс с искусством Украины устраиваются выставки».

Отже, як бачимо, діяльність української інтелігенції чітко фіксувалася спецорганами та поліцією Російської імперії, з боку влади чинилися всілякі перепони її потугам, проте самовіддане служіння українській національній ідеї не дозволило розірвати зв'язок інтелектуальної верхівки з народом. І хоча українській інтелігенції так і не вдалося в роки Першої світової війни підвести під український рух широку соціальну базу, протягом 1914–1916 рр. уже фіксувалося значне зростання національної свідомості українського народу. Яскравим свідченням цього став колективний лист з фронту, адресований генералу Брусилову, в якому пропонувалося створити окремі українські армійські формування: «Ми, вірні сини України і всієї Росії, хочемо на ворога стати, але стати якнайкраще, якнайміцніше, своїм гуртом, своїм полком... Український народ своєю кров'ю купив собі право на краще відношення до себе од провідників армії».

Левицька Н.М., д.і.н., професор
Національний університет харчових технологій

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНСТВА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Цього року весь світ відзначає 100-ту річницю початку Першої світової війни. Не минула ця трагічна війна й українські землі. Майже вся територія нашої держави протягом 1914–1918 рр. була неодноразово театром бойових дій багатьох армій.

Війна обернулася трагедією для українського народу. У воюючих сторін були свої геополітичні інтереси, до сфери яких входили й українські землі. Українське населення опинилося по різні сторони фронту, бо Росія та Австро-Угорщина, до складу яких входили українські землі, належали до різних воюючих між собою військових блоків. Відповідно до цього по-різному поставилися до війни і політичні партії Східної та Західної частин України. Українське населення було залучене до військ воюючих між собою сторін. Так, близько 4,5 млн українців було мобілізовано до російської та австро-угорської армій.

Перша світова війна суттєво дезорганізувала освітній процес. Війна перервала заняття в університетах та інститутах. Чимало студентів вищих навчальних закладів опинилися в діючій армії, медичні клініки університетів було перетворено на військові шпиталі, а частину обладнання, лабораторії, бібліотечних фондів через загрозу окупації евакуйовано вглиб імперії. З осені 1915 р., перед окупацією німецькими та австрійськими військами, почалася евакуація міст Правобережної України. Київський університет перевезено до Саратова, Політехнічний інститут – до Воронежа. Школи та державні установи перевозили до різних міст, розділяючи родини. Порушено було питання про евакуацію Києво-Печерської Лаври з її святинями. Вивозили бібліотеки, музеї. Лише восени 1916 р. університет та інші виші повернулися до м. Києва. Переїзди завдали серйозних збитків лабораторіям, кабінетам і музейним колекціям університету.

Відношення професорсько-викладацького складу та студентства українських вишів до війни було неоднозначне. Частина педагогів та студентів були під впливом агітаційно-пропагандистської діяльності російських більшовиків, які закликали вступати до російського війська, «щоб боронити Отечество». У західноукраїнських землях проводилася полярно протилежна агітація. Із загостренням військових дій, загострювалась й внутрішньополітична ситуація в країні. Загострення політичної боротьби призвело до диференціації у студентському русі, що демонструвало наявність різних політичних груп та їх відношення до війни як серед студентської молоді, інтелігенції, так і в суспільстві в цілому. Переважна більшість студентської

молоді у роки війни керувалися ідеями та політикою більшовиків.

Прогресивне ж студентство українських вишів приєдналось до антивоєнних демонстрацій, що проходили у великих містах країни. Вони активно займали певні позиції, виступали на мітингах, залучали до протидій війні молодь різних навчальних закладів, поширювали листівки та інші друквані матеріали.

У квітні 1915 р. у Харкові відбувся з'їзд представників молоді Лівобережної України, на якому була заснована організація «Юнацька спілка». До її складу ввійшли головним чином студенти Харкова. Метою «Спілки» була проголошена боротьба «за кращу долю робітників». Ряд гуртків «Юнацької спілки» закликали до терористичної боротьби проти Росії та допомоги Німеччині й Австро-Угорщині.

Восени 1915 р. у Харкові була створена нова молодіжна організація – «Українське національне коло», або «Коло незалежних». Одночасно створилася «Українська студентська громада». Така ж організація діяла в Києві. Вона виступала: проти політики знеособлювання української нації; за бойкот «московської культури» на всій території України; за національну автономію України.

Однак частина українського студентства брала участь у бойових діях на фронтах війни. Це були битви, які відбувалися на території України. У них активну участь брали вояки-українці з обох боків. У російській армії не було створено жодного українського національного формування. 4,5 млн мобілізованих українців були розподілені по всіх фронтах. В австрійській армії було лише одне українське національне формування – це легіон Українських січових стрільців (переважно студенти), чисельністю 2,5 тис. осіб, вихідців з Галичини та інших західноукраїнських земель.

По-різному поставилися до війни і політичні партії Східної та Західної частин України, до складу яких входила й студентська молодь. У Наддніпрянщині місцеві організації майже всіх загальноросійських партій виступили з підтримкою російського уряду, крім більшовицьких організацій РСДРП, які проводили послідовну антивоєнну політику, обстоюючи гасло перетворення імперіалістичної війни у громадянську.

Позицію підтримки царського уряду зайняли й українські національні партії – ТУП, УСДРП та ін. Щоправда, частина членів УСДРП на чолі з Д. Дорошенком і Д. Донцовим, що емігрувала з Наддніпрянщини до Львова й заснувала там «Союз визволення України» (СВУ), виступила за підтримку австро-німецького блоку. СВУ першою серед політичних партій Східної України у своїй програмі висунули вимоги створення самостійної української держави на засадах конституційної монархії, надання рівних прав і свобод представникам всіх національностей.

Політичні партії Галичини були одностайні у визначенні свого ставлення до війни: у перші дні війни вони утворили міжпартійний блок – Головну Українську Раду (ГУР), яка у своєму маніфесті закликала всіх українців боротися за перемогу Австро-Угорської монархії. Лише емігранти-москвофіли Західної України на початку війни утворили в Києві «Карпато-руський освободительный комитет», пропагуючи перемогу Росії. Водночас антивоєнну позицію зайняла частина української соціал-демократії на чолі з В. Винниченком, порушуючи питання про автономію України у складі Росії після повалення царату. Однак, незважаючи на ці вияви підтримки чи нейтральності, російський уряд продовжував придушувати практично всі паростки національного життя українства. Це призвело до радикалізації українського національного руху, на чолі якого стояла українська прогресивна інтелігенція та студентська молодь, посилило його спротив царизмові.

Петренко І.М., д.і.н., професор
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

УЧАСТЬ УЧИТЕЛІВ І УЧНІВ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду і поділялися на однокласні (2–3 роки навчання) і двокласні (4–5 років). Церковні школи призначалися для дітей православного віросповідання переважно незаможних соціальних верств населення.

Влада, прагнучи залучити більшу кількість учнів до навчання у церковнопарафіяльних школах, ввела пільги для хлопчиків щодо військової служби для випускників. У дореформену епоху в армії служили довгих 25 років. Випускникам же церковнопарафіяльних шкіл, котрі зі свідоцтвом закінчували навчання, цей термін скорочували. Але в 1874 р. було проведено військову реформу – служба в армії стала значно коротшою і легшою, а тому й свідоцтва великою популярністю не користувалися. Ті учні церковнопарафіяльних шкіл, котрі завершили курс зі свідоцтвами, могли служити в піхоті не 6 років, а 4.

Постановою Синоду від 23–30 липня 1886 р. затверджено «Правила для зразкових початкових шкіл при духовних семінаріях». У них вказувалося, що для практичного ознайомлення вихованців при кожній семінарії створювалася зразкова однокласна або двокласна церковнопарафіяльна школа. 16 жовтня 1886 р. затверджено Правила про видачу свідоцтв про закінчення початкових народних шкіл вихованцям церковнопарафіяльних шкіл, які бажають при відбуванні військової служби скористатися пільгою.

Проте бажаючих скористатися такою пільгою було небагато, адже навіть шестирічну службу не можна порівняти з колиш-

ньою 25-річною. Селяни вважали, що шестирічна служба не є важкою і через це віддавати дітей на кілька років до школи не завжди визнавали за потрібне. Цю тезу можна підтвердити наступними статистичними показниками по Полтавській єпархії. Протягом 1894–1895 навчальних років навчался 9 327 хлопчиків, із них закінчили навчання з пільгою на відбування військового обов'язку 748 і без неї – 100, тобто всього – 848. На 1902–1903 навчальний рік у Чернігівській губернії в однокласних церковнопарафіяльних школах нараховувалося 11 524 хлопчики, із пільгою про відбуття воєнного обов'язку закінчило 1 313. У Полтавській губернії протягом 1913–1914 навчальних років у однокласних церковнопарафіяльних школах навчался 23 041 хлопчик. Із них закінчило школу 2 927 хлопчиків.

Ці дані дають нам підстави зробити висновки, що далеко не кожен учень, який навчався у школі, проходив повний курс навчання. Більша половина учнів церковнопарафіяльних шкіл вибувала з неї ще до закінчення навчання.

Синод постановою від 23–31 травня 1891 р. затвердив правила відносно кількості учителів у церковнопарафіяльних школах: 1) найвища норма учнів при одному вчителеві повинна була становити 40 учнів; 2) якщо у школі було дві кімнати і знаходилися достатні кошти, то і при меншій кількості учнів допускалося мати ще одного вчителя; 3) у церковнопарафіяльних школах, які мали від 40 до 80 учнів, дозволялося, при наявності коштів, мати ще одного або двох вчителів; 4) від відбування військової повинності звільнялися світські викладачі Закону Божого, призначені єпархіальним начальством, які закінчили духовну академію чи семінарію і викладали не менше семи уроків на тиждень із числом учнів до 80 чоловік. Постановою від 9–23 жовтня 1891 р. Синод надав пільги по відбуванню військової повинності учителям церковнопарафіяльних шкіл, які мали свідоцтва на звання учителя, особисто викладали у школах не менше 4-х уроків на день, і у школі, де вони працювали було не менше 15 учнів.

З початком Першої світової війни багато вчителів церковнопарафіяльних шкіл було призвано до армії та відправлено на фронт. Зокрема, протягом 1914–1915 навчального року 163 учи-

телі шкіл Чернігівської єпархії пішли на війну. Учитель Кролевецької Преображенської церковнопарафіяльної школи Петро Писаренко пішов у армію добровольцем. Прапорщиками служили учитель Максимівської школи Борзнянського повіту Нестор Артюх, Вирівської однокласної школи Конотопського повіту Максим Бабич та Іванівської церковнопарафіяльної школи Новозибківського повіту Іван Гнутик. Деякі з них на війні виявили героїзм і отримали нагороди. Учительки церковнопарафіяльних шкіл під час війни доглядали хворих та поранених воїнів у лазаретах і госпіталях. Так, учительки Комарівської школи Борзнянського повіту Наталія Ягодовська та Микільсько-Слобідської Остерського повіту Сусанна Томкевич працювали у лазареті сестрами милосердя. Усі вчителі церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської єпархії відраховували 2–3% від своєї заробітної плати на утримання поранених на війні. Всього ж протягом 1914–1915 навчального року від учнів та вчителів надійшло 8 897 крб. 96 коп.

Отже, можемо констатувати, що з метою залучення учнів і вчителів у церковнопарафіяльні школи їм надавалася пільга по відбуванню військової повинності. Однак, зважаючи на зменшення терміну військової служби, така пільга не завжди приваблювала їх у школи даного типу. Багато вчителів воювало добровольцями на фронтах Першої світової війни, проявили героїзм. Учительки церковнопарафіяльних шкіл працювали в госпіталях і лазаретах, були сестрами милосердя.

Саган Г.В., к.і.н., доцент
Київський університет імені Бориса Грінченка

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ В БЛАГОДІЙНИХ АКЦІЯХ ІЗ ПІДТРИМКИ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ідея слов'янського єднання на Балканах постійно пропагувалися адептами Російської імперії, яка мала свої види на ці території. І слов'янофільство було чи не найуспішнішим при-

криттям для втілення імперських амбіцій. Також впливовою була ідея духовного відродження, яка знаходила одностайних серед православного населення південних слов'ян. Але окрім ідеології, дипломатичних та силових методів, дієвим був фактор і безпосередньої матеріальної підтримки, яка хоч і активно надходила з російської державної казни, але її постійно не вистачало для внутрішніх соціальних потреб. Відтак благодійні внески населення імперії були простим та ефективним способом демонстрації допомоги народам, які потребували її. Окрім того, пожертви завжди супроводжувалися високою моральною підтримкою та мотивацією з боку духовенства, урядових і громадських організацій.

Основне пояснення щодо необхідності присутності Росії на Балканах і допомоги південним слов'янам базувалося на православній єдності. Тому все робилося в ім'я захисту цієї віри від наступу іновірців. І дійсно, ще з другої половини XIX ст. Росія свою допомогу насамперед намагалася направити у ті регіони Балкан, куди швидкими темпами проникав іслам чи католицизм. Кошти та церковне начиння регулярно надсилалися православним вірянам до Боснії і Герцеговини, Болгарії, Чорногорії, Хорватії та Словенії.

Перше благодійне збирання коштів, будучи нелегальним, відбулося на українських землях, в Одесі, у червні 1875 р. Його організували на підтримку герцеговинців, які перебували під економічним та культурним тиском Турецької імперії.

Жертвували на користь балканських народів у Російській імперії переважно прості люди. Архівні документи містять наступні дані: 80% пожертв надходило від селян, 15% – від робітників, 5% – від дворян і купців. У звітах начальника ярославського жандармського управління були наведені аналогічні цифри. З московської жандармерії повідомляли, що найвідоміші московські купці Перлов і Єрмаков не тільки нічого не дали у фонд допомоги балканським слов'янам, але й заборонили організовувати збирання пожертв у «своїх», тобто у тих, що знаходилися під їх покровительством, церквах. А що стосувалось губерній на території України – Чернігівської, Херсонської, Київської, то у звітах жандармерії були дещо інші

дані. Насамперед йшлося про всенародну підтримку й участь у благодійних зборах на користь південних слов'ян. Також керівники жандармерій відзначали, що «цей рух виник і протікає без участі та сприяння влади і посадових осіб». Не було жодних повідомлень з приводу того, які саме верстви населення жертвували під час благодійних акцій. Більше того, архівні документи підтверджують думку про те, що українська інтелігенція, духовенство, підприємці брали активну участь в організації благодійницьких пожертв і вносили кошти на користь балканських слов'ян. Таким чином, усі прошарки української громадськості, на відміну від багатих представників російської спільноти, зі співчуттям поставилися до проблем південних слов'ян і намагалися максимально їм допомогти.

Організацію пожертв здійснювали й різні світські установи – як давні авторитетні благодійні товариства, так і новостворені, які організовували одну-дві акції й припиняли свою діяльність. Нерідко урядові та релігійні інституції брали участь в організації пожертв, допомагаючи громадським товариствам, більшість з яких мали всеросійський статус, проте серед них також були і регіональні – київські, одеські, вінницькі та ін.

У Києві на початку Першої світової війни під патронатом чорногорських княгинь Анастасії Миколаївни та Міліци Миколаївни (дочки чорногорського князя Миколи, які перебували в шлюбі з російськими князями Миколою Миколайовичем і Петром Миколайовичем) було організоване товариство «Київ – Сербії і Чорногорії». Метою його діяльності стала допомога народам Сербії і Чорногорії, які постраждали від війни. Чималу роботу з матеріальної підтримки сербів у роки Першої світової війни провела українська громадськість у спеціальному комітеті «Київ – сербським дітям». Значний досвід з організації благодійної діяльності мало Одеське слов'янське благодійне товариство ім. Св. Кирила і Мефодія (ОСБТ), створене ще 1870 р.

Загалом, благодійна допомога, що організовувалася на підтримку південним слов'янам в Україні на початку ХХ ст., базувалася на ідеї підтримки одновірців – православних народів Балкан, тому найбільшу причетність до її організації мали представники духовенства. Також активну позицію у збиранні

пожертв займали українські освітяни та їхні підопічні – учні й студенти, які з розумінням сприймали ситуацію на Балканах і завжди відгукувались на заклики організаторів благодійних акцій. Проте все, що посилалося балканським слов'янам з України, йшло у руслі російської допомоги і в певній формі заперечувало існування великої слов'янської гілки українців.

Силка О.З., к.і.н., доцент
Національний університет харчових технологій

УКРАЇНСЬКІ СІЛЬСЬКІ ОСЕРЕДКИ МІСЦЕВИХ КОМІТЕТІВ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА: ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ

З початком Першої світової війни відбувся активний процес розширення територіального представництва одного з найбільш чисельних та найбільш активних громадських об'єднань в Російській імперії – Імператорського Російського товариства Червоного Хреста. В Україні Товариство було представлено общинами сестер милосердя, місцевими відділами, до складу яких входили місцеві комітети, що координували роботу жіночих (дамських) комітетів та сільських осередків. Додатково представництва Червоного Хреста відкривалися у великих містах.

На прикладі структурної організації Лохвицького місцевого комітету (Полтавська губернія) звертаємо увагу на роботу найнижчої її ланки – сільських осередків, наявність яких характеризуємо як приклад прояву сільської громадської ініціативи.

Діяльність місцевих комітетів полягала у наданні допомоги хворим та пораненим солдатам, в організації збору пожертв для потреб армії. Паралельно комітети турбувалися про утримання та розвиток власних структурних частин. Напрями роботи комітетів спрямовувалися відповідно до рішень загальних зборів, управління комітетів та жіночих комітетів. Прибутки комітетів склалися із членських внесків, кухлевих зборів, щомісячних фінансових надходжень з боку різноманітних установ та

асигнувань на утримання іменних ліжок у лазаретах, прибутків від благодійних спектаклів, надходжень від лотерей, субсидій від земства, від Головноуповноваженого Червоного Хреста за утримання поранених.

Видатки комітетів були наступними: на тканину для білизни, халати та фуфайки; купівля ліжок, дощок та фурнітури до них; на перев'язочний матеріал, хірургічні інструменти та медикаменти; на оплату праці лікарям, сестрам милосердя та обслуговуючому персоналу; на утримання поранених; на харчування працівників лазаретів; на опалення та освітлення лазаретів; на прання білизни; на канцелярські видатки; на оплату праці секретарів; на поштово-телеграфні видатки; на перевезення поранених та виїзди у справах комітетів; на подарунки для солдат армії; на видатки по розповсюдженню відомостей про війну та інші дрібні видатки.

У підзвітності до Лохвицького комітету знаходилися п'ять осередків: у с. Піски, с. Гнідичах, м-ках Чорнухи, Варві та Вороньки.

У с. Піски 12.10.1914 р. був організований лазарет на 12 ліжок, на чолі якого став кол. рад., лікар І. О. Бродський. Він безкоштовно здійснював медичну допомогу у лазареті. Станом на кінець 1915 р. до складу Осередку входило 2 дійсних члена та 80 членів-змагальників. Окрім безпосередньої роботи у лазареті, члени Осередку організували для біженців місця для тимчасового проживання та пункти харчування. Але, чи не найголовніше було те, що члени Осередку займалися транспортуванням поранених від залізничної станції Лохвиця до безпосередніх місць їхнього лікування.

Гнідинський осередок організував у лютому 1915 р. функціонування лазарету на 7 ліжок. Відомо, що повне утримання пораненого визначалося у 1 руб. 12 коп. при харчуванні у 47,2 коп. Єдиний відділ, який зафіксував забезпечення поранених книгами із Лохвицького комітету та виписку журналу «Русский Инвалид».

Чорнуський осередок був відкритий 14-го вересня 1914 р. і одразу розпочав свою діяльність. Очолювали Осередок ст. рад. А.О. Дорошенко (1914–1915 рр.) та свящ. о. Ф.А. Семенов

(1915 р.). До складу відділу входили 77 дійсних членів та 48 членів-змагальників. Діяльність відділу полягала у забезпеченні ефективної роботи лазарету, який відкрився 13 жовтня 1914 р. у двох орендованих приміщеннях місцевого купця С.І. Дятлова. Останній, до речі, був одним із трьох заступників голови правління Осередку. Усі члени виконували свої обов'язки безкоштовно. Для фінансової підтримки роботи лазарету у липні та серпні 1915 р., дякуючи організаційній роботі ще одного заступника голови Осередку С.К. Бугаєва, були організовані благодійні спектаклі, на перегляд яких запрошувались і солдати. Осередок гарантував наявність у лазареті 22 ліжок.

Варвинський осередок, найменш чисельний (28 членів та 7 членів-змагальників), окрім забезпечення функціонування лазарету на 15 ліжок з 18.10.1914 р., заснував грошовий фонд на післявоєнну реабілітацію солдат, організував лише у другому півріччі 1915 р. 8 благодійних спектаклів, налагодив відправлення різдвяних подарунків на фронт.

Вороньківський осередок у листопаді 1915 р. організував збір пожертв у межах Вороньківської волості, дякуючи яким відправив на фронт тютюн, сорочки та кальсони.

Дякуючи роботі місцевих осередків в Україні, лікарську допомогу отримали тисячі поранених та скалічених солдат, значні обсяги матеріальної та фінансової підтримки були спрямовані до лав діючої армії, відбулася консолідація частини сільського населення на ґрунті благодійності та добродійності.

Діяльність сільських осередків Російського товариства Червоного Хреста в Україні забезпечували місцева громадська ініціатива та свідоме ставлення до виконання узятих на себе обов'язків. Вони функціонували як структурні підрозділи добровільних статутних громадських об'єднань, сукупна наявність яких у межах держави визнається однією з ознак громадянського суспільства.

Треус С.П., генерал-майор
Государственная пограничная служба Украины

**ПОГРАНИЧНИК ПОЛКОВНИК БОЛЕСЛАВ
МОСЦИЦКИЙ – ПОСЛЕДНИЙ ГЕОРГИЕВСКИЙ
КАВАЛЕР РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

Полковник Болеслав Мосцицкий (Mościcki) родился в г. Высоком Мазовецком (Польша) в 1877 г. Род Мосцицких довольно разветвленный, известно до десяти дворянских гербов его предстателей. На протяжении нескольких столетий, как дворянский, он дал несколько поколений борцов за независимость Польши, а также чиновников служащих на государственных должностях в Российской и Австро-Венгерской империях.

Вырос Болеслав в городке Ломжа, где расквартировывалась 9-я пограничная бригада ОКПС. С 14 августа 1895 г. поступил на военную службу в 128-й пехотный Старооскольский полк. Военное образование получил в Чугуевском пехотном юнкерском училище. С 17 марта 1900 г. корнет. Добровольцем был направлен в Охранную стражу Китайской Восточной железной дороги (КВДЖ), ставшую в последствии Заамурским округом Отдельного корпуса Пограничной Стражи.

Участвовал в военной кампании 1900–1901 гг. и русско-японской войне 1904–1905 гг. 28 марта 1904 г. присвоено звание поручика, штабс-ротмистр – с 28 марта 1908 г. В последующем получил звания ротмистра, подполковника и полковника.

Показательным является тот факт, что одной из первых наград, которой был удостоен молодой корнет, была золотая сабля с надписью «За храбрость» (орден св. Анны IV ст.), награда о которой мечтал каждый офицер. В последующем на заамурском участке Отдельного Корпуса Пограничной Стражи в 1905 г. офицер Мосцицкий был награжден орденами св. Анны III ст. с мечами и св. Станислава III ст. с мечами. В 1907 г. орденом св. Станислава II ст. с мечами, а в 1912 г. орденом св. Анны II ст. с мечами. Все награды боевые.

В журнале «Пограничник», выпущеном к 100-летию издания опубликована копия страницы журнала того периода, с ука-

занием награжденных, среди которых есть и поручик Мосцицкий.

В 1914 г. Мосцицкий исполнял должность начальника учебной команды 2-го Заамурского пограничного конного полка, в 1917 г. командовал 1-м Заамурским пограничным конным полком. В 1915 г. зеленые полки Министерства финансов прибыли на фронт. Мало кто из военного руководства видел в них подготовленные к войне части. Но заамурци-пограничники показали себя наилучшим образом. Ротмистр Мосцицкий был награжден орденом св. Георгия IV ст. 30 декабря 1915 г.

Под местечком Швейковцы 13 июня 1917 г. пограничный конный полк под командованием Мосцицкого провел успешную лихую конную атаку, за которую он был награжден орденом святого Георгия III степени, став последним георгиевским кавалером в императорской России.

За почти 150-летнее существование ордена, третьей степенью было награждено всего 650 офицеров и генералов. В первую мировую было произведено 53 награждения, как правило награждали генералов, командующих корпусами, армиями и фронтами, исключение составляли отличившиеся командиры полков в звании полковника, подполковника.

Летом 1917 г. в составе Русской армии начали формироваться национальные части. В тот период объединение по национальному признаку делало часть более боеспособной и командование стремилось использовать этот фактор. Одним из первых был сформирован 1-й полк польских уланов в составе 31 офицера и 660 кавалеристов. Только 20% из них имели боевой опыт, остальные пришли с гимназической или университетской скамьи. 18 июля 1917 г. к полковнику Мосцицкому прибыла делегация от полка с просьбой принять над ним командование.

Уже через два дня командир полка организовал поддержание порядка в прифронтовом г. Станислав, а 24 июля полк одержал победу в бою над германскими частями и стал именоваться по населенному пункту возле которого состоялся бой – 1-й полк уланов Креховецких.

О том, насколько важной для молодого польского государства была эта победа, свидетельствует тот факт, что полк

уланов Креховецких был и в довоенной Польше, и в Войске Польском созданном в СССР, и в Польских Вооруженных силах на Западе, и в подпольной Армии Крайовой.

В первом приказе по части сказано «...Это наша, польская армия, а не российская – сражаемся за Польшу».

18 февраля 1918 г. при переходе линии фронта под Бобруйском полковник Мосцицкий вместе с конвоем погиб. Похороны состоялись в Минске Литовском, а в 1921 г. прах героя был перенесен в подземелье церкви Креста в Варшаве, где покоится и сейчас.

Маршал Польши, Руководитель Государства Юзеф Пилсудский наградил полковника Болеслава Мосцицкого высшей военной наградой – серебряным Крестом ордена Виртути Милитари (посмертно). Также позже посмертно было произведено и награждение национального героя Польши Болеслава Мосцицкого орденом Крест Независимости с мечами (всего им награждено менее полутора тысяч отличившихся).

Фесенко А.М., к.і.н., доцент
Донецький національний технічний університет

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Захопивши восени 1919 р. Київ та більшу частину української території, денікінці відновили на посаді митрополита Київського Антонія Храповицького, який зі своїми прихильниками поновив здійснення антиукраїнської політики. Під прикриттям денікінського уряду митрополит Антоній та єпископ Никодим розпочали політику репресій проти українського духовенства. Наприкінці 1919 р. більшість архієреїв пішла разом із відступаючою Добровольчою армією, і до початку 1920 р. єпархіальне управління повністю зосередилося в руках вікаріїв, а в деякого з них не залишилося жодного єпископа.

Після повернення більшовиків на підконтрольній території відразу поширювалися закони Радянської Росії, зокрема й

законодавчі акти, що регулювали державно-церковні відносини. Окремою постановою радянського уряду була створена Донецька губернія. Через місяць кордони губернії були затверджені українським урядом, а 23 квітня 1920 р. Раднаркомом у Москві. Головою Донецького губвиконкому призначений Артем (Сергєєв). З того часу в Донецькому регіоні розпочалась робота по реалізації декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». В інформаційній довідці Донгубчека за період з 1 червня по 1 липня 1920 р. дана така оцінка взаємозв'язків православної церкви й радянської влади в Донбасі: «Багато хто з духовенства піддавались тортурам та переслідуванням білогвардійцями за похорони червоноармійців. Деякі зі священнослужителів були ув'язнені і після приходу червоних військ в Україну звільнені. Члени родин духовенства перебувають у лавах Червоної армії, служать у радянських установах, але чимало знаходять їх і у білій армії. Закон про відокремлення церкви від держави більшістю духовенства був прийнятий доброзичливо». Але, слід зазначити, що тоді ж почалися перші конфлікти між владою і церковниками. Вони виникали на ґрунті відбирання метричних книг у священників. Причину цих зіткнень Донгубчк вбачав у тому, що церковні ради і виконкоми не пояснюють мешканцям Донеччини причину відокремлення церкви від держави.

У період Першої світової війни та після її закінчення на території Донеччини відбувалися спроби гармонізувати стосунки між світською владою й церквою, виключивши можливість впливу на них російських факторів. При цьому, йдучи на особливі стосунки з православною церквою як традиційною, держава завжди декларувала свободу віросповідання і намагалася через це не тиснути на права інших конфесій. Майже завжди церковна політика держави наштовхувалася на нерозуміння, а подекуди – на відверто вороже ставлення промосковськи налаштованого єпископату, що змушувало владу апелювати до духовенства та суспільства в цілому. На жаль, невикористання українським єпископатом нової соціально-політичної ситуації та незгода йти на компроміс з владою виявилися, на наш погляд, вирішальними чинниками поразки українського

православного руху в період Першої світової війни на теренах Донеччини.

Яременко І.О., аспірантка
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СОЦІАЛЬНИЙ АВТОРИТЕТ ЗЕМСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

Рівень соціального авторитету земського вчительства, як і будь-якої іншої категорії населення Російської імперії, залежав від ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких вагому роль відігравали не лише матеріальні чинники. Зауважимо, що в цьому контексті, відомий педагог К. Ушинський відзначав, що ще імператор Петро I започаткував створення «різних училищ не для задоволення потреб вищих класів в освіті (цієї потреби не було), а для того, щоб мати осіб, підготовлених до різних видів служби». Зважаючи на це, значна частина цієї привілейованої групи розглядала навчальний заклад як урядову установу, що давала можливість для початку службової кар'єри. Натомість по-іншому ставився простий люд до шкіл, «він, навпаки, до того боїться всякого службового відтинку в них, що невдача багатьох шкільних спроб саме пояснюється переконанням народу, що школа може відірвати дитя від сім'ї і привести його до служби якого би то не було роду». Звідси зрозуміло, що лише взявши добровільну участь у відкритті (фінансуванні) навчальних закладів, селяни дивилися на них як на свої і хотіли, щоб вчителі працювали сумлінно.

Саме в рамках цієї схеми варто розглядати ставлення населення до земських навчальних закладів, потенціалу та можливостей педагогічного персоналу. Земства, з теоретичної точки зору, були покликані вберегти народ від непотрібних експериментів в освіті і спрямувати її розвиток у потрібне русло. Однак на початку їх існування стосунки сільського населення,

яке мало значно нижчий освітній рівень та перебувало в системі матеріальних координат виживання, із вчителями були досить складними.

Загалом, варто погодитися з думкою кореспондента журналу кінця XIX ст. «Народна школа» Ф. Малишева, який у статті «З приводу недовіри селян до народних шкіл» відзначав, що, незважаючи на різноманітні місцеві конфлікти та різноплановість проблем, пов'язаних з цим аспектом, головними чинниками покращення відповідної ситуації є зростання матеріального становища селян, наближеність шкіл до місця їх проживання, рівень професіоналізму вчителів та відповідність змісту навчання життєвим потребам.

Цікаво, що позитивну роль у цьому відношенні, зокрема й у зростанні соціального авторитету земського вчителя відіграла Перша світова війна. Яскравим підтвердженням цього твердження є результати опитування учнів щодо їх ставлення до школи, проведеного земським вчителем Полтавської губернії М. Анастасієвим (мав 12-річний педагогічний стаж). Так, вихованці відповідали: «Я хочу в школу, щоб, як візьмуть в солдати, все знати. Брат каже, що, як не буду нічого знати, то погано буде, а так ще й бити будуть, так що слухай свого вчителя»; «Я вчуся, щоб як піду в солдати, щоб не бути дурнем»; «Я тому ходжу в школу, щоб навчитися читати і писати. Як піду в солдати, щоб вмів листа написати батьку та матері»; «Коли піду в солдати, щоб служба легшою була»; «Мене посилають в школу, щоб коли доведеться в солдат йти, щоб грамотний був».

Подібні думки багато в чому виражали еволюцію ставлення самих селян до земської школи з початком Першої світової війни, що звісно позитивно відображалося як на рівні навчання та старанності учнів, так і на їх відносинах з самим вчителем. Разом з тим, ці зміни мали безпосереднє відношення до особистісних інтересів, пов'язаних з рефлексивною необхідністю вижити в умовах бойових дій. Іншими словами, «селянин дивиться на навчання з чисто практичної сторони» і на практиці «майже ніколи не заговорить про те, що посилати дітей в училище необхідно не лише для того, щоб він був грамотним, але і щоб він перш за все був людиною та громадянином своєї Батьківщини».

Подібно до цього, на основі анкетування сільських дітей Харківської, Катеринославської та Полтавської губерній та у ході розмов з земськими вчителями, редакція іншого педагогічного видання «Для народних вчителів» відзначала, що війна суттєво змінила дітей, зробила їх чутливими, ініціативними, великодушними та більше зацікавленими в знаннях. Все це не могло не відбитися на авторитеті земського вчителя та посилювало його громадську роль. Усвідомлюючи це, педагоги майже повсюдно почали регулярно проводити при школах вечірні жіночі засідання, на яких обговорювали різноманітні «болючі» питання (наприклад, про мобілізацію дітей, їх становище на фронті та ін.), а також організувати колективні роботи з пошиття та в'язання одягу для солдат.

Про описані зміни яскраво писала з власного досвіду у листі вчителька О. Миколаєвич: «Так непомітно і мимоволі для себе самої вчителька замість колишнього самотності починає відчувати себе потрібною для села, знаходити багато спільного між своїми інтересами і життям тих людей, яких вона раніше так мало помічала. Їй самій легшає працювати і жити в селі, так як вона тепер *не чужа* в селі». Подібно висловлювалася й інша вчителька О. Заборська (Кременчуцький повіт Полтавської губернії), порівнюючи ситуацію 1915 р. з кінцем XIX – початком XX ст.: «Візьміть п'ятнадцять, двадцять років тому, в якому загоні був учитель? Я сама спостерігала факти: швидше потиснуть руку сільському кулаку, ніж вчителю свого села; це така дрібна сошка, з особистістю якого не рахувався навіть швейцар земської управи... Тепер вже народному вчителю, відведено на життєвому бенкеті місце за загальним столом, – правда, ще в кінці його. Але вже є люди, які прислухаються до нашої думки і рахуються з ним».

Таким чином, трагічні події Першої світової війни, що несли численні людські жертви та матеріальне розорення, позитивно вплинули на соціальний авторитет земського вчительства українських губерній, сприяючи його росту за рахунок усвідомлення сільським населенням значення знань та грамотності в нових умовах воєнного часу.

СЕКЦІЯ 3
СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ
В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Аліман М.В., к.е.н., доцент
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»

БОРИС МАРТОС І ЙОГО УЧАСТЬ
У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ПОЛТАВЩИНИ
В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роки Першої світової війни активним учасником кооперативного руху Полтавщини був український громадський і державний діяч, кооператор, науковець і педагог Борис Миколайович Мартос (1879–1977). У 1913–1917 рр. він працював у Полтавському губернському земстві.

Тоді, до початку 1914 р., на Полтавщині числилось біля 400 споживчих товариств, але більшість з них були ще слабкими, діяли розрізнено, не мали своїх спілкових об'єднань, недостатньо були забезпечені кваліфікованими працівниками, у діяльності кооперативів було чимало недоліків. Так тривало до того часу, поки Полтавським губернським земством не був запрошений на посаду інспектора кооперації Б. Мартос та інструктори-кооператори, котрі звернули свою головну увагу на споживчу кооперацію, надаючи їй великого значення у господарському житті села.

У 1913–1917 рр. Б. Мартос виступає з доповідями на нарадах з питань про особливості діяльності кооперативів у роки війни, бере участь в установчих зборах кооперативних товариств та об'єднань кооперативів – спілок, у виробленні статутів коопе-

ративних організацій, публікує у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації, на громадських засадах працює в органах управління кооперативних об'єднань, організовує та бере участь у проведенні курсів для працівників кооперації. Б. Мартос здійснював заходи щодо розвитку як споживчої, так і кредитної кооперації.

Залежність споживчих товариств від оптовиків м. Полтави негативно впливала на результати роботи товариств. Споживчі товариства Полтавщини все більше відчували потребу у створенні об'єднуючого центру, котрий міг би відстоювати їх права, налагоджувати постачання товарів, їх виробництво на власних підприємствах, а також здійснювати підготовку фахівців. Борис Мартос провів декілька нарад з представниками споживчих товариств краю щодо об'єднання останніх у спілку.

Зважаючи на вороже ставлення уряду до утворення різних спілок, ініціатори заснування Полтавської спілки споживчих товариств вирішили, як було запропоновано Б. Мартосом, спочатку створити об'єднання під назвою Товариство гуртових закупок (ТГЗ), статут якого можна було зареєструвати в Полтаві. 29 березня 1915 р. Установчі збори обрали правління Товариства гуртових закупок і ревізійну комісію. Б. Мартоса було обрано до складу ревізійної комісії. Товариство розпочало свою торговельну діяльність у травні 1915 р. Б. Мартос доклав багато зусиль для перетворення цього товариства в лютому 1916 р. у Полтавську спілку споживчих товариств – першу подібну губернську спілку в Україні. Загальний оптовий товарооборот спілки за 1916 р. зріс до 1 млн крб., в 1917 р. до 2,4 млн крб. проти 273 тис. крб. в 1915 р. Відповідно зросли обсяги товарообороту споживчих товариств. Товарооборот одного споживчого товариства збільшився в середньому з 10,7 тис. крб. у 1912 р. до 54,0 тис. у 1916 р. Реалізація товарів на одного пайовика в 1916 р. досягла 269 крб. (у середньому по губерніях України цей показник дорівнював 247 крб.).

У діяльність кооперативних організацій чимало коректив вносила перша світова війна. Восні обставини, писав Ілля Витанович, накладають важкі обов'язки на громадян і вимагають надзвичайних жертв від громадських організацій.

Складно було працювати в умовах зростання цін на товари, знецінення грошей, товарного дефіциту. У той же час населення, шукаючи захисту в кооперації, засновувало нові споживчі товариства.

В умовах війни потрібно було відповідно перебудувати діяльність кооперативних організацій, використовувати їх потенціал для забезпечення армії необхідною продукцією. Питаннями постачання армії доводилось займатись і Б. Мартосу. Він «організував і провадив закупочне бюро Полтавського губерніяльного земства для забезпечення населення речами першої необхідності під час війни: закупівля соленої риби, олії, мила – вагонами». Борис Миколайович був учасником нарад, присвячених проблемам постачання армії предметами спорядження і продовольства, поліпшення умов життя населення, що погіршувалися внаслідок дорожнечі предметів першої необхідності. На одну з таких нарад, яка відбулася при Полтавській губернійській управі 12 липня 1915 р. було запрошено більше ста представників кредитних, ощадно-позичкових і споживчих кооперативів Полтавщини.

Виступаючи на нараді, Б. Мартос звернув увагу на декілька сторін справи. Зокрема зазначив, що важливо вести мову не тільки про кількість і різноманітність продуктів та інших предметів, що будуть постачатись армії, а й про їх доброякісність. Він теж підкреслив, що війна вирвала з персоналу кооперативів багатьох знаючих працівників і кооперативи поставлені в тяжке становище. Тому потрібно основну увагу приділити тому, які саме предмети кожний кооператив може постачати, не ризикуючи зазнати збитків. Беручи до уваги пропозиції Б. Мартоса, нарада визнала бажаним здійснювати постачання необхідних для армії предметів, використовуючи для цього вільні обігові кошти кооперативів. З метою налагодження успішного постачання армії нарада рекомендувала об'єднати зусилля кооперативних товариств з урахуванням їх тяжіння до залізничних станцій.

Завдяки заходам Полтавського губерньського земства, наполегливій праці інспектора кооперації Б. Мартоса та інших діячів кооперативний рух на Полтавщині розвивався досить успішно.

Кооперація вже виступає як сила, на яку держава може спертися, не боячись ніяких перекрученостей, та неправдивості, стверджував Борис Миколайович. З цього приводу він писав: «Додержання слова, торговельна порядність, пошана до писаних чи словесних умов, – от традиції, що їх вносить кооперація в торговельні стосунки».

Годунова Л.В., аспірантка
Кіровоградський національний
технічний університет

ІМПЕРСЬКИЙ ФІСКАЛЬНИЙ АПАРАТ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сучасний розвиток держави Україна, особливо становлення її економічної політики із різноплановими викликами протягом останнього десятиріччя, зокрема світовою економічною кризою, збільшенням зовнішнього та внутрішнього боргу, зростанням бюджетних видатків поряд із значним зменшенням частки ліквідного державного майна, висуває перед науковцями потребу у вивченні та осмисленні функціонування основних фінансових інститутів та фінансової політики, зокрема їхнього історичного досвіду. Серйозні зміни у фінансовій політиці України за останні роки, зокрема прийняття Бюджетного та Податкового кодексів, реформування податкових органів та ін., стимулюють зростання суспільного інтересу до різних складових фінансової політики, перш за все, бюджетонаповнюючих, основною з яких є податкова. Активні пошуки законодавцями та економістами ефективної моделі податкової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства, тому значної ваги набувають дослідження з історії фінансів, фінансової політики та законодавства, особливо в період формування буржуазного суспільства та розвитку капіталістичних відносин.

Проблеми історії податкової політики на українських теренах в окреслений період знайшли певне висвітлення у науковій

літературі, зокрема в працях А. Берестового, Р. Жвалюка, В. Орлика та ін.

Напередодні Першої світової війни в економіці Наддніпрянської України відбувалися процеси розвитку промисловості та виходу із затяжної депресії початку ХХ ст., протягом 1910–1914 рр. розвивалися практично всі галузі, розширювався внутрішній ринок, імперський уряд уживав ряд заходів для стабілізації державних фінансів. Одна з вагомих ролей у процесі розвитку державних фінансів, як відомо, належить органам податкового контролю, адже в 1913 р. близько 62% доходів державного бюджету Російської імперії складали саме різнопланові податкові платежі (в тому числі й 26,3% доходів від винної монополії).

Для реалізації податкової політики уряду Російської імперії на теренах України було створено ряд спеціальних імперських (урядових) та самоврядних фіскальних інститутів, а також покладено функції фіскального контролю на імперські та самоврядні владні інституції. Зупинимося детальніше на спеціальних інститутах, створених для реалізації урядової податкової політики, зокрема податних інспекторах та акцизних управліннях.

Інститут податних інспекторів було створено відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. За задумом законодавця, податний інспектор був виконавчим органом казенних палат, завідував певною податною дільницею. У 1897 р. вводиться інститут помічників інспекторів, яких закріплювали за найбільш складними дільницями. Для координації діяльності податківців та пошуку найбільш раціональних шляхів реалізації їх посадових обов'язків з урахуванням регіональних особливостей, керівництвом казенних палат проводилися з'їзди податних інспекторів у губерніях. На з'їзди виносилися найважливіші питання податкової політики та економічного розвитку регіону, зокрема селянське.

З початком Першої світової війни діяльність податкових інспекторів ускладнилася, на них стали покладатися не властиві їм функції з мобілізації для потреб армії автомобілів і мотоциклів приватних і юридичних осіб, членство у міському присутствію з надання допомоги родинам військовослужбовців,

визначали цінність конфіскованої у австрійських і німецьких підданих автототехніки та ін. А в 1916 р. після введення державного подохідного податку навіть було збільшено кількість податкових дільниць і податних інспекторів.

Акцизні управління були створені в січні 1863 р. На чиновників губерньських та окружних акцизних управлінь в Наддніпрянській Україні після введення імперським урядом казенної монополії наприкінці XIX ст. покладалися завдання забезпечення стягнення непрямих податей із підакцизних товарів. Аналізуючи діяльність цих фіскальних інституцій, необхідно враховувати і той факт, що в українських губерніях продукція винокурної та цукрової галузей економіки, тобто виробництво підакцизних товарів, значно випереджали загальноімперські показники. Перша світова війна принесла й значні зміни в діяльність органів акцизного нагляду, зокрема через заборону продажу спирту та горілчаних виробів для місцевого вжитку, та збільшення акцизних ставок на всі підакцизні товари. А після окупації російськими військами Східної Галичини в 1914 р. до цього регіону направляються акцизні чиновники з українських губерній для стягнення акцизу з нафти, горілки й пива та забезпечення казенної монополії на сіль і тютюн відповідно до австро-угорського законодавства.

Значне місце в системі імперського фіскального контролю відігравали Присутствія з державного промислового податку, створені після введення «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. Відповідно до ст. 16. «Положення», ведення діловодства у губерньському присутствію з цього податку, у справах про стягнення за порушення правил «Положення», покладалося на одного із чиновників канцелярії губернатора чи губерньського правління за призначенням губернатором. Проте за клопотанням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора до міністра було окремо виділено 1200 руб. для Київського губерньського присутствія, і по 700 руб. для Подільського і Волинського. До складу присутствія входили представники платників податків за квотами від Міської думи і від біржового комітету. Підбір членів присутствія регламентувався і національними ознаками.

ОСОБЛИВОСТІ МОНЕТНОГО ОБІГУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Задекларована тема відзначається не лише очевидною актуальністю, але й з огляду на фактичну відсутність спеціальних праць – неабиякою гносеологічною привабливістю й евристичною перспективністю. Метою запропонованої розвідки є на основі нумізматичних та документальних джерел окреслити в загальних рисах специфічні особливості обігу монет, як грошових суб'єктів, на українських землях доби вселенського збройного протистояння 1914–1918 рр.

Українські землі знаходилися тоді в орбіті монетних систем Російської та Австро-Угорської імперій. У результаті проведених наприкінці XIX ст. грошових реформ і переходу до золотого монометалізму монетне господарство обох імперій до початку небачених досі випробувань демонструвало доволі високий ступінь стабільності й благополуччя. Однак в умовах війни дедалі очевидною ставала нездатність вказаних грошових систем відповідати на складні й суперечливі виклики екстремальної доби.

Спричинені війною господарська розруха, падіння купівельної спроможності населення, металевий голод суттєво розхитали фінансову сферу як Російської, так і «клаптикової» імперій, викликавши масштабну грошову кризу. Її яскравим виявом стало зникнення із обігу спочатку золотих (номіналами 5 і 10 рублів), а потім срібних і навіть мідних монет (рублєвиків та їх основних фракцій). Так, на 1916 р. в обігу Наддніпрянської України залишилися лише паперові гроші, а замість монет були випущені казначейські знаки номіналом 1, 2, 5, 10, 20 і 50 коп. Щоправда, у 1917 р. невеликими тиражами випускали білонні монети (10, 15 і 20 коп.) та деякі пробні монети з міді. В обігу з'явилися грошові сурогати, зокрема – поштові марки з наддрукуваннями зі зворотного боку: «Имеет хождение наравне съ

медной монетой» (для марок-грошей в 1, 2, 3 коп.) і «Имеет хождение наравне съ серебрянной монетой» (10 і 15 коп.).

Подібні процеси спостерігалися і в Австро-Угорщині. Тут золоті монети номіналами 10 і 20 крон та однокронові срібні монети карбувалися лише до 1916 р., а з метою здешевлення випуску розмінної монети 10 і 20 гелерів почали карбувати з мідно-нікелево-цинкового сплаву. З погіршенням воєнної та економічної ситуації від 1916 р. вказані грошові суб'єкти виготовлялися із заліза. Через нестачу державних грошових знаків органи місцевої влади вдавалися до випуску бон – кредитогрошей. Наприклад, уже в серпні 1914 р. Банк Галичини і Лодомерії випустив низку продовольчих бонів номіналами від 8 крон до 20 гелерів. Щонайменше 8 галицьких міст випускали власні бони, згодом така практика поширилася на національні громади, підприємства та установи.

З окупацією Галичини та Буковини російськими військами у вересні 1914 р. на місцевому грошовому ринку з'явилися рублі та копійки, при цьому було встановлено занижений обмінний курс (3 крони 30 гелерів за один рубль, тоді як до війни – 2 крони 51 гелер). Після витіснення російських військ на західноукраїнських землях знову запанувала австро-угорська монетна система.

В умовах війни населення обох імперій в масовому порядку почало приховувати не лише повновартісні золоту й срібну монети, але й розмінні, що поряд з іншими чинниками спричинило монетний дефіцит. На українських землях запанував т. з. «безмонетний період», що тривав до початку 1920-х рр.

Результатом галопуючої інфляції стало різке зниження купівельної спроможності рубля і крони. Так, російська валюта впала в ціні до 27 коп., а за Тимчасового уряду – до 6–7 коп. На західноукраїнських теренах вартість кілограма кукурудзяного борошна зросла з 28 до 48 гелерів, а пшеничного – з 48 до 80 гелерів.

Цікаві явища грошового обігу викликали до життя синхронні зі світовою війною початкові етапи Української революції 1917–1921 рр. Найзнаменнішою подією фінансово-економічного життя молоді УНР стало запровадження української національної

валюти – карбованця (він поділявся на 200 шагів), що було передбачено Тимчасовим законом Центральної ради від 19 грудня 1917 р. А згідно із законом найвищого законодавчого органу УНР від 1 березня 1918 р. «Про грошову одиницю, биття монет та друк Державних кредитових білетів» постала ще одна національна валюта – гривня (1 крб.=2 грн). Відтак було задекларовано створення дуалістичної грошової системи, яка по суті не мала аналогів у фінансовій історії. Вказаний закон передбачав і випуск монет різних номіналів і типів: золотої 20-гривневої монети із портретом Т. Шевченка, срібних гривень, а також мідних шагів. Проте в силу цілої низки історичних обставин та через відсутність належного золотого запасу й відповідного карбувального обладнання емітування монет залишилося лише в царині декларації намірів.

Гривні були запроваджені в обіг уже за Гетьманату, тоді ж з'явилися й паперові шаги-марки (10, 20, 30, 40 та 50 шагів) з характерними написами на зворотах: «Ходять нарівні з дзвінкою монетою». Проте навести лад на украї розхитаному грошовому ринку українській владі не вдалося. Набирала обертів інфляція, в обігу брали участь не лише українські державні знаки, але й царські асигнації, «думки», «керенки», а також грошові сурогати, що випускалися повстанцями, містами і навіть монастирями.

Різнобарвна гама валют обслуговувала ринок Західної та Південної України. У залежності від перебігу історичних подій та геополітичних змін тут були обіговими найрізноманітніші за номіналом і назвами знаки: австрійські та угорські крони, румунські леї, французькі франки, англійські фунти, грецькі драхми, німецькі «рейхсбанкноти», окупаційні «остмарки» тощо. На території Криму в обігу знаходилися грошові знаки кримського крайового уряду генерала М. О. Сулькевича.

Таким чином, особливі умови світової війни та революційних потрясінь стали головним чинником суттєвих метаморфоз грошового господарства на українських землях, що зрештою спричинило його глибоку й перманентну кризу.

РОБОТА ІНТЕНДАНТСЬКОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ 1914–1918 рр.

У роки Першої світової війни одним із головних завдань воюючих сторін було матеріальне і продовольче забезпечення своїх фронтів. Саме цією справою і займалася інтендантська служба – система установ у збройних силах, що здійснює матеріальне та побутове забезпечення військ і влаштування їхнього особового складу. Протягом довгого часу дана тема широко не розглядалася як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці, тому її актуальність є безсумнівною. Окремими аспектами теми займалися такі дослідники як Ларс Т. Лі, М. А. Якименко та інші.

До війни в Російській імперії закупівлею продовольства для військ займалась інтендантська служба військового міністерства. Речовим майном в Головному інтендантському управлінні займалися I, II і III відділення. Керівником I відділення «По заготовці та відпуску предметів обмундирування та спорядження» був підполковник Є.І. Хонікевич.

Основним законом щодо речового постачання військ слугувало «Положення про речове інтендантське постачання», оголошене наказом № 8 Військового відомства 1890 р. З усіма доповненнями та змінами по 1 січня 1910 р., за винятком табелів речового постачання й описів, воно увійшло у «Звід військових постанов 1869».

З питання прийому предметів обмундирування та спорядження існували суворі правила, затверджені в Головному інтендантському управлінні. Для прийому предметів речового постачання засновувалися інтендантські і військові постійні приймальні комісії. Інтендантські приймальні комісії займалися прийомом матеріалів, а також тих речей, які були виготовлені з матеріалів, що не пройшли попереднього дослідження і тому вимагають для визначення якості технічних і хімічних випро-

бувань. Військові приймальні комісії займалися прийомом готового обмундирування, взуття, білизни, постільних речей, наметового табору, госпітальних та інших речей.

Війська отримували щорічно від інтендантської служби певну кількість речей і певну суму грошей на їх пошиття. І гроші, і речі, відпускалися, виходячи з:

- кількості людей;
- встановленого терміну придатності речей;
- встановленого опису речей (яких матеріалів, у якій кількості, а також скільки грошей потрібно на кожен рік).

Речі поділялися на річні, мундирні та амуніцію, безстрокові та постіль. Гроші видавалися на пошиття речей, чистку амуніції та ремонт. Речовим майном також вважався встановлений у 1905 р. відпуск мила. Кожен солдат отримував щорічно три сорочки, троє нижніх брюк, три носових хустки, два рушники, три пари онуч, одну пару високих чобіт, і, крім того, другу пару передків, підошов. Всі ці речі, крім взуття, війська отримували в готовому вигляді. Річними речами і амунічними грошима нижчі чини забезпечувалися 1 березня кожного року.

До початку Першої світової війни у штатному персоналі всіх речових складів перебувало на обліку 370 офіцерів і чиновників і 3700 нижчих чинів.

У липні 1914 р. російська армія була повністю забезпечена інтендантським постачанням; під час її зосередження і в перші дні після прибуття на театр військових дій її частини забезпечувалися із спеціально утворених для цієї мети запасів. Але добробут в інтендантському постачанні закінчився дуже швидко.

Тенденції на продовольчому ринку були вкрай небезпечними. На початку 1915 р. виникла загроза зриву закупівлі для армії 100 млн пудів ячменю і вівса, тому уряд відтепер схилився до адміністративних заходів у забезпеченні військ продуктами.

Війна продовжувалась, обсяги необхідного для армії провіанту невпинно зростали. Зокрема, обсяг товарного хліба для війська становив у 1916 р. щонайменше половину від існуючої кількості. За цих складних умов уряд почав співпрацювати з приватним торговельним капіталом та кооперативами у справі

заготівлі продуктів. Протягом хлібної компанії 1914–1915 рр. держава заготовила комерційним способом 305 млн пудів зерна та борошна. Всі спроби покращити цей показник наштовхувалися на недосконалість продовольчої організації. Тому під тиском громадськості уряд розпочав її реформування. 17 серпня 1915 р. Державна дума затвердила законопроект про створення Особливої наради з продовольства. Особлива нарада з продовольства, очолювана міністром землеробства, провела масштабні заходи з регламентації продовольчого ринку, встановивши тверді ціни на зерно, борошно, м'ясо, олію, цукор, сіль та деякі інші товари.

Загалом проаналізувавши діяльність інтендантської служби в роки Першої світової війни, можна сказати, що ефективність її пригальмовувалася відсутністю авторитетного керівника, внаслідок чого не було прийнято з перших же днів війни повного, доцільного і дбайливого витрачання коштів. Загального плану для розвитку промисловості та використання її ресурсів не було до кінця війни. Не було прагнення до економії запасів. Все це вагомо вплинуло на становище російської армії в останні роки війни і стало першим кроком до розв'язання революційних подій.

Коваль Т.В., к.і.н, викладач
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОТРЕБ ФРОНУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на прикладі військово-промислових комітетів)

Дослідження історії Першої світової війни, економічного та суспільно-політичного життя у воєнні роки нині набуває особливої актуальності. І не лише з огляду на відзначення 100-річчя від початку бойових дій, а й через сучасні проблеми гарантування безпеки незалежної української держави. Вивчення історичного досвіду функціонування економіки в умовах війни,

участі громадськості у мобілізації тилу нерозривно пов'язане з реалізацією завдань чинної воєнної доктрини України.

Велика війна 1914–1918 рр. призвела до фундаментальних зрушень у житті тогочасного соціуму. Нездатність російського уряду витримати напругу воєнного часу, неспроможність державних підприємств забезпечити армію необхідними предметами спорядження, масштабність й тривалість бойових дій значною мірою активізували суспільство. Вже в перші дні війни виникли громадські організації (Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам, Всеросійський союз міст), які мали на меті надавати допомогу як військовим, так і цивільному населенню. До забезпечення потреб армії долучились і Тетянин комітет надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій; і Російське Товариство Червоного Хреста. Важливу роль у мобілізації тилу у воєнні роки відіграли також військово-промислові комітети (далі – ВПК), створені у першій половині 1915 р.

На території України діяло чотири обласних (11% від загальної кількості обласних комітетів імперії) – Київський, Одеський, Катеринославський, Харківський – та близько 25 місцевих (10%) ВПК. Участь у їхньому формуванні взяли як промисловці й підприємці (М. Терещенко, М. фон Дітмар, Л. Бродський, Л. Дмитрієв), так і представники науково-технічної інтелігенції (С. Реформатський, В. Іжевський, Г. Де-Метц, М. Брайкевич), місцевої влади (Ф. Бурчак, Г. Волохін, М. Суковкін), земських органів (Ф. Лизогуб).

Відповідно до статутних документів, ВПК проголошувалися громадськими некомерційними організаціями, створеними для сприяння урядовим установам у забезпеченні армії та флоту необхідними предметами спорядження. Як юридичні особи, вони вважалися повноправними суб'єктами господарсько-економічних відносин. Структура ВПК була типовою на всій території Російської імперії: правління (президія, бюро) та відділи (секції). До складу ВПК українських губерній входили представники торговельно-промислових кіл (25,5%), науково-технічної інтелігенції (23,0%), громадських організацій (21,1%), урядових установ (12,8%), робітників (4,4%), кооперативів, арти-

лей, сільськогосподарських товариств (1,5%) та ін. Видатними постатями ВПК були М. Терещенко, В. Демченко, М. Брайкевич, П. Рубін, М. фон Дітмар, Л. Дмитрієв, О. Билимович, І. Жуков, Є. Патон. Основу фінансового забезпечення ВПК склали відрахування від сум нарядів (не більше 1%), урядові асигнування (близько 50% від вартості замовлення) та матеріальна підтримка приватних осіб, підприємств, установ й організацій.

Діяльність ВПК була багатовекторною. Для виготовлення необхідних для армії предметів спорядження вони використали виробничі потужності раніше немобілізованих підприємств дрібної та середньої промисловості, посприяли їхній реорганізації та переобладнанню, взяли активну участь у будівництві нових об'єктів (зокрема, Конотопського та Деміївського снарядних заводів). На заводах ВПК було налагоджено виробництво різних видів боєприпасів (враховуючи великі калібри), застосовано інноваційні технології, освоєно нові матеріали. Лише спеціалісти Київського обласного ВПК виготовили та передали армії близько 347,6 тис. тридюймових снарядів.

ВПК українських губерній Російської імперії відіграли значну роль у розвитку науки й техніки. У їхніх майстернях було вироблено зразки продукції (військово-технічна апаратура, освітлювальні ракети, лікарські препарати), які успішно використовувалися в армії впродовж воєнних років. Нові конструкції мостів, розроблені однойменною секцією Київського обласного ВПК на чолі з Є. Патоном, за своїми характеристиками не поступалися західним аналогам, а часом і випереджали їх. Використання вибухових та отруйних речовин, виготовлених на підприємствах українських ВПК, суттєво посилило військову могутність російської держави. Робота унікальної майстерні з виробництва медичних термометрів Харківського обласного ВПК, лабораторій з випуску лікарських препаратів Одеського та Київського обласних комітетів стала важливим чинником розвитку фармацевтичної промисловості. Окрім того, ВПК відіграли значну роль у популяризації інженерно-технічних знань.

Протягом воєнних років ВПК виконували також частину урядових функцій, що було унікальним для російської держави.

У їхньому складі було сформовано відділи та секції, які здійснювали евакуацію майна з прифронтових районів, забезпечували підприємства необхідними кадрами, матеріалами, транспортом. Для полегшення паливної кризи обласні ВПК українських губерній Російської імперії організували спеціальне бюро у Харкові.

Втім, загальний відсоток виконання військових замовлень підприємствами ВПК українських губерній був незначним (6–25%, станом на сер. 1916 р.). Причинами, які гальмували нарощування продуктивності, були передусім нестача необхідних матеріалів, перебої в роботі транспорту, паливна криза, висока складність виробництва, відсутність вільних фінансів, зловживання та корупція. Однак із завершенням підготовчого етапу, налагодженням зв'язків підприємства ВПК почали збільшувати обсяги виробництва. На початок 1917 р. вони виконали близько 50% нарядів (із артилерійського постачання – 70%), що свідчило про значний економічний потенціал вказаних організацій.

Корновенко С.В., д.і.н., професор
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ 1920-х рр.

На початку 1920-х рр. основна частина українських земель входила до складу Радянської України. Їх територія становила 452 тис. кв. км, на них проживало (за переписом 1920 р.) 25,5 млн осіб. Радянська Україна залишалася переважно аграрною країною: 20,9 млн осіб було сільським населенням і лише 4,5 млн – жителі міст.

Бойові дії Першої світової війни кардинально змінили соціальну структуру села, його економічну потужність, реформували світоглядні засади селянства.

Залишаючись, як і до 1914 р., більшістю населення країни, селянство якісно змінилося у своєму складі. Село стало, як це не

парадоксально, більше середняцьким. Чисельність бідняцьких господарств на 1921 р. – зменшилася до 30% проти 65% у довоєнний 1913 рік. Кількість середняцьких господарств збільшилася у три рази: з 20–25% до 60–65% в зазначений період. Середняк став основною фігурою на селі.

Виснажене війною, сільське господарство України в 1920 р. перебувало у стані занепаду. Загальна посівна площа на Україні скоротилася на 15%, а пшениці, жита, овса, ячменю – на 1/3. Скорочення посівних площ поєднувалося із погіршенням якості їх обробітку, зниженням врожайності. Валовий збір зернових культур зменшився, порівняно з 1913 р., на 38,5%.

Колосальних збитків зазнало тваринництво. Гострий дефіцит великої рогатої худоби, яка використовувалася як тяглова сила, поставив село у катастрофічне становище, негативно позначився на веденні рільництва. Кінь і корова в селянському господарстві України були тим мінімумом, який дозволяв існувати, далі якого опускатися було нікуди.

Найбільше від воєнних лихоліть постраждало свинарство. Пов'язано це з продовольчою кризою, яку переживала країна у зазначений час, адже раціон свиней базується на тих же продуктах, що споживає і населення.

Занепад сил всієї країни призвів і до різкого загострення проблеми продовольчого постачання міст. У своїх доповідях з цього приводу нарком продовольства А. Цюрупа пояснював, що «через різке зменшення виробництва хліба, все, що ми маємо отримати для задоволення потреб пролетарських центрів – все має бути вилученим із звичайної споживчої норми селян. Звідси витікає той висновок, що ніхто не дозволить без опору, активного чи пасивного вирвати в себе кусок з рота».

Негативно позначились воєнні роки і на демографії населення. Воюючі армії потребували постійного поповнення особового складу, що зумовлювало мобілізацію. Мільйони чоловіків служили в арміях, значна частина їх загинула або повернулася покаліченою. 4,4 млн чоловік у віці від 16 до 49 років стали інвалідами. Кількість чоловіків працездатного віку скоротилася на 25%. Недостача палива, сировини, топлива, продовольства і т. д. призвели до закриття фабрик, заводів.

Пролетаріат розпадався, шукаючи засобів до існування. Робітники разом із сім'ями масово переселялися у сільську місцевість, поповнюючи лави сільського люмпінгу.

Таким чином, сільське господарство було деформованим. Його організаційний план ґрунтувався не на звичайному ринку, а на ринку, що був створений під час війни і який повинен був зникнути з її припиненням. «неприродна рівновага елементів господарства воєнного часу повинна була змінитися таким станом, який би відповідав конкретній дійсності».

Лазуренко В.М., д.і.н., професор,
Черкаський державний технологічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЕРНОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У період після Першої світової війни криза, якої зазнало сільське господарство України, мала системний характер. Даний період характеризувався різким падінням виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції. Особливо постраждало товарне зернове господарство, яке становило основу експортного потенціалу.

Слід відзначити, що у довоєнні роки відбувалася доволі інтенсивна еволюція структури посівних площ польових культур у бік збільшення товарно-експортної зернової продукції, насамперед, таких її видів, як пшениця та ячмінь. Станом на 1913 р. споживчі культури займали вже лише 40% усієї посівної площі України, в той час як ринкові – 60%. Однак, за 1916–1920 рр. структура селянських посівів значно змінилася, причому з економічної точки зору, на гірше. Передусім, різко скоротилася питома вага цільних товарних культур: пшениці з 28,7 до 25,9%, ячменю з 24,8 до 21,2%, а цукрового буряку, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4,0 до 0,3%. Натомість збільшилася питома вага посівів жита – з 20,1 до 21,2%; вівса з 8,3 до 9,6%; гречки з 3,8 до 4,8%; проса з 2,4 до 5,2%, які саме і

мали в тогочасному селянському житті натурально-споживче значення.

При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості цієї проблеми. Так, площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де у дореволюційний час він був однією з головних ринкових культур. У той же час на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячменем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Натомість, становище з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися, а у Степу, де овес мав здебільшого натуральний характер, його питома вага зросла. Подібне спостерігалось і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою – на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де в минулий період вона мала натуральний характер.

Не менш різко, фактично катастрофічно скоротилася площа під хмелем, дуже прибутковою ринковою культурою на Волинському Поліссі, скорочення склало за цей час – 90%. А посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Лівобережжя, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися взагалі на 96% і задовольняли тільки власні потреби сіячів. Отже, виробництво більшості ринкових культур, які до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, на початок 1921 р. різко знизилася. Та й в цілому, валовий збір хлібів в 1920 р. складав не більше 38,5% від рівня 1913 р., зокрема й збір у власне селянському господарстві скоротився до 54,1%. Різке зменшення валових зборів зернових культур наочно свідчило про серйозну кризу в селянському рільництві України.

Отже, селянські господарства України на початку 1920-х рр. опинилися у стані крайнього виробничо-технічного, а отже, і економічного знесилення, в основі якого лежав, насамперед, загальний занепад зернового господарства, різке падіння виробництва основних зернових та круп'яних культур – озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, ярової пшениці, гречки, проса, кукурудзи. У силу цього та внаслідок провокуючої економічної

політики радянської влади на селі в кінці 1919 – на початку 1921 рр. селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей, що і вилилося в те, що на додачу до об'єктивних господарських труднощів додався і чинник суб'єктивного характеру, – свідоме згортання селянством обсягів сільськогосподарського виробництва. Як відомо, радянська держава змушена була, хоч і неохоче, але повернутися до відновлення ринкових відносин. Розпочався масштабний, суперечливий, проте, в цілому, все ж достатньо позитивний процес переходу до відновлення ринкових відносин, переходу до госпрозрахунку не лише в одержавленому промисловому секторі економіки, а й до широкого розвитку кооперації, налагодження економічно взаємовигідної співпраці різних форм господарювання, використання особливо в сільському господарстві та у сфері товарообігу, тонізуючої економіку приватної ініціативи.

У селянському господарстві в перші роки непу споживалося більше 2/3 виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства України. Це і не дивно, адже селянин вів господарство, передусім, для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористування після жовтня 1917 р., селяни, передусім, збільшили власне споживання хліба та інших продуктів харчування. Етично це було цілком правомірно, оскільки значна частина селянства в період Великої війни відверто недоїдала. Однак відбулося це не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок зменшення товарної частки продукції сільського господарства.

Безумовно, одним із найважливіших чинників скорочення товарності була, як відомо, ліквідація за роки революційної доби економії, – великих господарств капіталістичного типу. Адже до 1917 р. 60% товарного хліба України давали саме економії та потужні селянські господарства підприємницького типу. Саме такі господарства виробляли продукцію для продажу на ринку, і більше того, потребували її реалізації. Перехід земель цих господарств, їх розпорощення серед мільйонів незаможних і частково середняцьких селянських господарств, природно знизив товарну частину сільськогосподарської продукції. Слід,

однак, не забувати і про те, що вже відразу після відміни політики «воєнного комунізму» (існувала: 1918 – березень 1921 рр.) і перших реальних кроків радянської влади по впровадженню на селі непу процес скорочення посівних площ припинився, і при чому доволі швидко. Більше того, відразу розпочався зворотній процес їх відновлення, що логічно супроводжувався певним збільшенням частки товарних культур.

Мазур О.О., к.і.н., доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

СТАН ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна докорінно змінила народне господарство Російської імперії, зокрема й господарство українських губерній. Спостерігається занепад промисловості, транспорту, аграрного сектору в українських землях. Кризові тенденції не оминули й цукрову промисловість.

Під час революційних подій 1917 р. українські цукровиробники очікували, що нова демократична влада принесе певні зміни в організацію сільськогосподарського виробництва. Однак господарський безлад не припинявся. Цукрова промисловість, яка органічно поєднувалася із сільським господарством, зіштовхнулася з цим безладом через так звану демократизацію органів сільського самоуправління. Коли на місцях виникали виконавчі, продовольчі, земельні комітети, котрі, будучи малодосвідченими у питаннях управління, зосередивши у своїх руках всю повноту влади на місцях, не визнавали жодних відносин підпорядкованості і відповідальності перед органами центральної влади. Українській цукровій промисловості таке «правотворення знизу» обійшлося насильницьким відстороненням від керівництва 50 найкращих директорів цукрових заводів, сотень посадовців та економістів, дезорганізацією і знесенням виробництва, викоринювало підприємництво. Тисячі десятин землі

насильницьким шляхом перейшли в оренду селянам за низькими цінами. Землі, призначені під буряки, примусово здавалися під зернові культури. Шкоду цукровому виробництву завдали земельні комітети, які виступали у ролі регуляторів розміру заробітної плати, коли ціни на працю у першій половині 1917 р. були підвищені у 5–6 разів порівняно з 1916 р., а необхідність сплачувати заробітну плату була першочерговою, так як робітники могли розгромити завод. Таким чином, дорожня робочих рук збільшувала собівартість продукції, що призводило до зростання цін.

Цьому також сприяла і політика Міністерства землеробства, яке 16 липня 1917 р. санкціонувало передачу земель селянським комітетам. Така політика Міністерства землеробства вела до розладу господарства, збільшення вартості робочої сили і в кінцевому підсумку – дорожнечі продуктів харчування. Натомість Міністерство продовольства прагнуло шляхом запровадження інституту твердих цін утримати їх безмірне зростання. Наприклад, для нового врожаю 1917 р. була залишена без змін ціна 1916 р. Незважаючи на фіксацію оптових цін на місцях виробництва, міністерство констатувало, що роздрібні ціни на споживчих ринках продовжують нестримно рости. Це підкреслює незлагодженість дій відомств і неконтрольованість ситуації.

Тимчасовий уряд Постановою від 14 вересня 1917 р. «Про запровадження цукрової монополії» продаж цукру в країні, а також його експорт та імпорт оголосив виключним правом казни. Державні органи мали право проводити продаж цукру з заводів, складів і казенних лавок. Загальне керівництво цукровою монополією здійснювалося міністерством фінансів. Відповідне розпорядження приймає також уряд УНР, де вказувалося: «Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопада 1917 року, на підставі закону від 14 вересня 1917 року визнати на території Української Народньої Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народньої Республіки».

На початок 1918 р. відбувається різкий спад цукрової промисловості, через революційні експерименти Центральної Ради та більшовиків 1917–1918 рр., а також присутність на території України австро-німецьких військ. Однак навіть за такої ситуації,

в умовах інфляції та знецінення грошей, саме цукор стає альтернативною валютою. Гетьманський уряд, розуміючи важливість цукрового виробництва для країни, і, виходячи з потреби виконання зовнішньоторговельних зобов'язань за торгівельною угодою з Центральними державами, одразу ж взяв важелі цукрового виробництва в свої руки. Вже на початку травня 1918 р. урядом видана Постанова про вилучення з ужитку на ринку цукру вільного продажу і з 7 травня встановлена державна монополія на цукрову промисловість. У другій половині травня 1918 р. було скасовано карткову систему продажу цукру і ухвалено закон «Про підвищення постійних продажних цін на цукор». Дозвіл вільного продажу цукру було закріплено юридично у Законі про державну монополію, для втілення в життя якого було виділено кредит у 140 млн крб.

Тоді ж були підвищені постійні монопольні та ринкові ціни на цукор, що вводилися з 15 травня 1918 р. У законодавчому порядку було встановлено ціни: для цукрового піску – від 37 крб. 20 коп. до 60 крб. та від 40 крб. до 80 крб. – для рафінаду за пуд, з 1 липня ціни зросли до 80 крб. та 100 крб. відповідно, а з 1 вересня 1918 р., їх було підвищено до 100–120 крб. за пуд. Цей чітко визначений захід дав великий валовий прибуток, понад 355 млн крб. Цукор і горілчані вироби у ті часи були найліквіднішими продуктами українського народного господарства, прибутки від реалізації яких забезпечували головним чином міцність українських грошей у період існування Гетьманату.

Багато цукру (до 3 млн пудів) контрабандою вивозилось до Росії, де на нього була значно вища ціна, багато його розкрадалось австро-німецькими військами. Тепер держава брала процес розподілу цукру під свій контроль.

Місцевим адміністраціям уряд ставив завдання розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Оскільки у порівнянні з 1917 р. площа бурякових плантацій зменшилась у 1918 р. майже наполовину, 14 червня вийшов закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.». Згідно цього акту, весь урожай буряків, посіяних на власних чи орендованих землях цукрових заводів,

мав належати заводам, незалежно від того, ким засіяна бурякова плантація. У законі визначено порядок відшкодування витрат тим, хто засіяв та обробляв площі буряків. Однак заходи уряду щодо підтримки цукрової промисловості не дали бажаних результатів.

Підсумовуючи, зазначимо, що Перша світова війна та революційні події в Україні зруйнували потужну конкурентоздатну цукрову промисловість, яка була створена на початку ХХ ст. Уряди прикладають всі зусилля для збереження та охорони цукрової галузі, а також обирають найбільш доцільний в інтересах країни захід – державну монополію, якою завершилось створення єдиної загальнодержавної економічної системи регулювання виробництва, розподілу та споживання продукту цукрової промисловості.

Милько В.І., к.і.н.
Інститут історії України НАН України

УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМИ ОКРУГАМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна внесла суттєві корективи та кардинальні зміни у всі сфери життєдіяльності населення країн, що брали у ній участь. При цьому варто говорити не лише про політичну чи соціально-економічну область, а й культурно-освітню. Глобальний конфлікт, серед іншого, визначив такі особливості, що мали безпосереднє відношення до специфіки управління освітою, як: використання приміщень навчальних закладів для розміщення військ, військовополонених, госпіталів і лазаретів; скорочення державних видатків на освіту та, як наслідок, підвищення плати за навчання; посилення урядового контролю та ін. Необхідно підкреслити, що специфіка навчального процесу обумовила те, що міністерство народної освіти виявилось вкрай не підготовленим до війни – багато чиновників та представників професорсько-викладацького складу перебували у літніх відпустках, зокрема й за кордоном, у Німеччині та Австро-Угорщині.

Протягом Першої світової війни спостерігалось й посилення впливу держави на процес управління освітою, зростання контролю за навчально-виховним процесом. Це проявилось у циркулярній пропозиції міністерства народної освіти Російської імперії щодо розширення повноважень попечителів навчальних округів (червень 1915 р.) стосовно вирішення ряду регіональних питань (наприклад, встановлення плати за навчання, відкриття публічних бібліотек та ін.). Документ надав вказаним чиновникам право: ініціативи організації при управлінні округу з'їздів директорів і викладачів середніх загальноосвітніх і технічних навчальних закладів; залишати учнів з низькими навчальними успіхами на повторний курс; переносити за поданням педагогічної ради на осінь випускні й остаточні випробування для тих, хто не зміг здати їх навесні та допускати до вихованців, які навчалися у навчальному закладі менше 3-х років; видавати матеріальну допомогу не лише працюючим педагогам, а й тим, що працювали раніше (з кредиту дирекцій народних училищ) тощо. Особливо слід вказати, що відповідно до рішення особливої міжвідомчої комісії, чиновники та педагогічний персонал Одеського та Київського навчального округів, що перебували в зоні бойових дій, мали право на отримання доплати у розмірі 80 коп./день.

Попечителями навчальних округів (НО) у досліджуваній період були: Київського – О. Деревницький (1912–1915) та І. Базанов (1915–1917); Одеського – В. Смольянінов (1912–1916), П. Соковнін (1916–1917); Харківського – П. Соколовський (1908–1915) та О. Корольков (1915–1917).

Досить характерний приклад, пов'язаний із т. зв. «шпигуноманією» в Російській імперії в роки Першої світової війни, мав місце в Харківському навчальному окрузі. Так, його попечитель П. Соколовський, що був німецького походження, пішов у відставку в умовах наростання відповідних настроїв в країні та поширення численних звинувачень у співробітництві з ворожою державою (наприклад, у брошурах М. Литвинова та Б. Староверова, публікаціях газети «Вечірній час» та зверненні націоналістичної організації Одеський союз руських людей). Зауважимо, що даний випадок пов'язаний винятково з політичними мотивами, породженими воєнним конфліктом.

Міністерство народної освіти також усувало від занять студентів вищих навчальних закладів – німецьких та австрійських підданих (3 вересня 1914 р., до переходу їх у російське підданство) та забороняло виконання дипломних проектів іноземними мовами (5 листопада 1914 р.). Лише два студенти юридичного факультету Київського університету отримали піврічну відстрочку для перекладу робіт на російську мову. Більше того, ради університетів почали виключати зі свого складу почесних членів-німців. Наприклад, Київського університету – на засіданні 17 квітня 1915 р. виключила 8 професорів з Відня, Лейпцига, Бреслау, Берліна, Мюнхена та ін.). Натомість у Новоросійському університеті до 1 січня 1915 р. не було німців серед почесних членів, тому закладу вдалося уникнути цієї ганебної процедури.

Досить потужним було загальне патріотичне піднесення, особливо помітне в перший період війни. Цей рух проявився в організації серед чиновників та учнів/студентів навчальних округів різноманітних зборів добровільних матеріальних пожертв на воєнні потреби, відсоткових відрахувань від зарплат. Так, вже на перше після початку війни Різдво, у навчальних закладах Одеського начального округу готували подарунки для солдат («мішки-касети»). Подібними зборами опікувався місцевий Комітет допомоги борцям за Батьківщину, члени якого також добровільно сплачували на потреби війни по 2% з першої сотні рублів зарплати, 3% – з другої сотні, 4% – з третьої і т.д. Натомість при Управлінні Київського НО активну діяльність розгорнули Комітети з надання допомоги раненим та з надання допомоги російським військовополоненим. У Харкові під госпіталі були виділені приміщення технологічного інституту, 3-ої та 4-ої чоловічих гімназій, 1-го реального училища; а також регулярно організовувалися збори добровільних пожертв.

Події Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. зумовили необхідність структурних реформ, зокрема й у сфері освіти. Їх основним наслідком була зміна системи управління навчальними закладами, яка спочатку проявилася у зміні керівництва навчальних округів, а потім і загалом їх ліквідації наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Отже, в умовах Першої світової війни Управління Київського, Одеського та Харківського навчальних округів, поряд із традиційними питаннями навчально-виховного та адміністративно-господарського характеру, займалися й рядом іншим, зумовлених необхідністю мобілізації матеріальних ресурсів на потреби фронту, організацією для нього різних видів допомоги та безпосередньо пристосуванням закладів освіти до умов воєнного часу.

Мойсієнко В.М., к.і.н., професор
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОМІТЕТІВ

Упродовж Першої світової війни відбулися кардинальні зрушення у суспільно-політичному та економічному розвитку Російської імперії. Однією з характерних рис тогочасного періоду стала активізація суспільного руху, створення низки ліберально-демократичних громадських організацій і установ, які спрямовували свою ініціативу на зміцнення обороноздатності держави. Їхнє інституювання значною мірою було зумовлено неспроможністю російського уряду витримати напругу воєнного часу, масштабністю й тривалістю бойових дій.

У першій половині 1915 р. завдяки зусиллям промисловців, підприємців, земських діячів, науково-технічної інтелігенції були створені загальноросійські громадські організації, що отримали назву військово-промислових комітетів (далі – ВПК). Упродовж другої половини 1915 – початку 1916 рр. сформувалася розгалужена мережа їхніх регіональних осередків, у тому числі й на території українських губерній. Враховуючи значимість діяльності ВПК, варто переосмислити їхню роль у контексті загальноімперської мобілізації, проаналізувати діяльність українських ВПК, які виконували велику частину загальноросійських виробничих завдань і відіграли важливу роль в організації тилу.

Актуальність дослідження історії ВПК посилюється й сучасними проблемами гарантування безпеки незалежної української держави в умовах відритої агресії з боку Російської Федерації. Так, відповідно до Закону України «Про оборону України» дбати про безпеку країни мають не лише органи державної влади, військового управління, місцеві державні адміністрації, але й приватні підприємства, установи й організації. Окрім того, проведення загальної або часткової мобілізації, переведення національної економіки на функціонування в умовах війни є невід'ємними складовими Воєнної доктрини України. Вирішення цих завдань водночас потребує ґрунтовної теоретичної підготовки, осмислення історичного досвіду діяльності ВПК під час Першої світової війни.

Отже, наведені вище положення зумовили звернення автора до вивчення організаційно-правового статусу ВПК, що й стало метою даного дослідження.

Варто зазначити, що основні цілі та завдання, структуру, соціальну базу ВПК було визначено в їхніх статутних документах – «Положенні про ВПК» та «Наказі про порядок утворення та дій ВПК й їхніх з'їздів». Так, відповідно до «Положення» комітети проголошувалися «громадськими організаціями, що не мають комерційних цілей» та засновуються з метою «сприяння урядовим установам у справі забезпечення армії та флоту всіма необхідними предметами спорядження на час теперішньої війни».

Згідно зі статутними документами, ВПК проголошувалися громадськими некомерційними організаціями, створеними для сприяння урядовим установам у забезпеченні армії та флоту необхідними предметами спорядження. Як юридичні особи, вони вважалися повноправними суб'єктами господарсько-правових відносин. Структуру і склад організацій, їхню кількість, порядок фінансування і взаємовідносин між ними тощо було визначено в «Наказі про порядок утворення та дій ВПК й їхніх з'їздів». Згідно з документом, усі регіональні осередки і підпорядковувалися ЦВПК у Петрограді, який «об'єднував і спрямовував їхню діяльність». Він контролював усі контакти обласних комітетів із урядовими установами та організаціями.

Натомість, представники обласних ВПК (по три від кожного) отримали право постійного членства у Центральному комітеті. У «Наказі» було зафіксовано перелік із 28 обласних ВПК, із них чотири в українських містах – Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові та близько 25 місцевих.

Важливо відзначити, що в процесі діяльності Центрального, обласних і місцевих комітетів порядок їхньої взаємодії було суттєво доповнено. Так, у лютому 1916 р. ЦВПК отримав право щомісячно скликати «спеціальні засідання, присвячені розгляду найбільш важливих питань», «організувати періодичні з'їзди представників обласних комітетів», збільшити кількість своїх членів «для об'їзду ВПК як зі спеціальними технічними дорученнями, так і для загального ознайомлення з їхньою роботою на місцях». Відносини між обласними та місцевими комітетами Російської імперії регламентувалися не лише програмними документами, а й рішеннями загальних зборів цих організацій.

Структура ВПК українських губерній була подібною до внутрішньої організації Центрального комітету. Як правило, регіональні осередки склалися з правління (президії, бюро), до складу якого входили голова, його заступники, товариші голови, інші члени правління і секретар, а також відділів (секцій), керівники яких були теж представлені у правлінні.

Отже, інституювання ВПК відбулося досить оперативно. Комітети українських губерній зорганізувалися одними з перших у Російській імперії, що пояснюється близькістю до району бойових дій та значною активністю місцевих підприємців. Статутні документи, структура, кадровий склад, джерела фінансування ВПК українських губерній в цілому були такими в інших комітетах, їхньою особливістю був значний відсоток (23,0%) представників науки й техніки.

Таким чином, досвід співробітництва органів державної влади з представниками громадянського суспільства з метою організації та консолідації приватного виробництва, як елемента загальнодержавної мобілізації промисловості в період Першої світової війни, є унікальним і практично значимим, і може бути використаним в сучасних умовах, коли Україна фактично веде військові дії з Російською Федерацією з метою захисту державного суверенітету та територіальної цілісності.

ДО ПИТАННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після Лютневої революції в Росії та початку визвольних змагань в Україні була зруйнована імперська російська фінансова система, внаслідок чого з'явилися негативні тенденції як у державних, так і в місцевих фінансах. Так, наприклад, станом на початок 1918 р. дефіцит бюджету повітового міста Єлисаветграда становив 3 млн руб. Бюджетний дефіцит, недостатня кількість грошової маси та ряд інших чинників сприяли тому, що в Єлисаветграді, як і в ряді інших міст, було прийнято рішення про емісію місцевих кредитних білетів номіналом. Так, у січні 1918 р. міська дума м. Єлисаветграда ухвалює рішення про випуск кредитних білетів, як причину такого рішення зазначає відсутність фінансування з Росії й відсутність чітких наказів та інструкції з вирішення даної проблеми.

Як базу для Єлисаветградської грошової емісії було обрано м. Одесу і 31 січня 1918 р. було заслухано вповноваженого представника казенного дому, котрий зазначив, що Одеса не зможе швидко виконати замовлення та запропонував надрукувати відразу 5 млн руб. номіналами по 3,5 та 10 руб. Проте було ухвалено рішення лише про 3 млн руб. Ці гроші мали ходити на рівні зі звичайними бонами та реалізовувалися на ринку через відділення державного банку в м. Єлисаветграді. Слід зазначити, що такі бони не мали захисту від фальшування, і тому в самій думі скептично ставилися до такої ініціативи. Разом з тим у травні 1918 р. було затверджено форму та вигляд цих міських бон, а самі бони з'явилися в червні того ж року. У вересні 1918 р., згідно з постановою міністерства фінансів УНР місцеві кредитні білети почали вилучатися з обігу і обмінюватися на карбованці. Самі ж кредитні білети втрачали цінність з листопада 1918 р.

Як зазначає професор П. Гай-Нижник, станом на 1918 р. на теренах України перебувало від 8 до 12 млрд рублів та більш

ніж 53 млн кредитними білетами по 100 руб. Перші карбованці на територіях підконтрольних УНР з'явилися 6 січня і мали номінал в 100 карбованців, проте в Україні на той час не було належних поліграфічних можливостей для забезпечення необхідного захисту таких банкнот водяними знаками та гільйоширної сітки, а самі гроші, як указує професор Р. Шуст, друкувалися літографічним способом.

А втім для нормального функціонування ринку потрібні були гроші менших номіналів, а саме: 5, 10, 25 і 50 карбованців, випуск таких банкнот почався із «Закону Центральної Ради про введення в обіг скарбничих знаків на суму 100 млн карбованців за відповідними правилами» від 30 березня 1918 р., а перші карбованці з'явилися в обігу в квітні 1918 р. Однак із перелічених вище номіналів на грошовому ринку з'явилися лише 25 і 50 крб., що було зумовлено інфляційними процесами, спричиненими важким військовим та політичним становищем держави. Ці гроші за задумом урядовців мали проіснувати до 1 березня 1919 р., після чого могли б обмінятися на гривню.

1 березня 1918 р. в УНР розпочинається повноцінна грошова реформа, яка передбачала запровадження нової національної валюти – «гривні». Щоб не допустити девальвації нової валюти було прийнято рішення про прив'язку цієї грошової одиниці до золота. Золотий вміст в одній гривні становив 8.712 г чистого золота. У цій грошовій реформі також передбачили й негативний досвід випуску кредитних білетів Російської імперії та подбали про захищеність від фальшування. Як базу для друку, було обрано союзна українському уряду Німеччину. Також передбачався випуск золотих та срібних монет, а саме 20 гривень у золоті та однієї гривні в сріблі. Розмінною ж монетою згідно з даною реформою став «шаг». Задля друку цих монет було навіть придбано в Німеччині необхідне обладнання для карбування, проте випуск таких монет відклали, а замість них друкувалися розмінні марки номіналом 10, 20, 30, 40 та 50 шагів. Упровадження цієї реформи фактично почалося після приходу до влади Павла Скоропадського та призначення третього травня на посаду міністра фінансів Антона Ржевського, котрий залучив до впровадження найкращих економістів і фінансистів з Росії.

Паралельно з карбованцем та гривнею у грошовому обігу України був і російський рубель як дореволюційні емісії, так і випуски тимчасового уряду й більшовиків. Частину українських земель у 1918 р. займали денікінці, які теж мали свою грошову одиницю, а відтак вона також була присутня на українському грошовому ринку. Німецька марка та австрійська крона теж мали місце в обігу, але здебільшого на підконтрольних німецьким та австрійським військам територіях. Та основною грошовою одиницею, переважно в центральній Україні, була гривня, котра викликала значну довіру серед населення та тогочасного бізнесу.

Орлик С.В., к.е.н., доцент
Кіровоградський національний
технічний університет

УКРАЇНСЬКЕ МІСТО В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (на матеріалах м. Єлисаветграда)

Повітове місто Єлисаветград Херсонської губернії (нині місто Кіровоград) знаходилося далеко від лінії фронту, але зміна життєвого укладу відчувалася в усіх сферах існування міської громади. Безумовно, головним питанням для життєдіяльності людей завжди було продовольче забезпечення, особливо для містян, у яких не було ніякого підсобного господарства, і які повністю залежали від наявності продуктів харчування та товарів на базарах і в магазинах. На початку війни відбулося скорочення експорту сільськогосподарської продукції, що для економіки країни було негативним явищем, проте позитивно відобразилося на наповненні внутрішнього ринку продуктами харчування та призвело до тимчасового зменшення цін на них. Такий стан спостерігався протягом декількох місяців на початку війни. У подальшому ціни почали стрімко зростати, інколи досягали критичних розмірів. Державні владні структури в цьому напрямку здійснювали лише загальні заходи, та й ті

більше торкалися проблем, пов'язаних із забезпеченням військових питань. Централізованого державного регулювання цінової політики не було. Втручання міської влади у процес утримання цін було конче необхідним, щоб не допустити холоду і голоду містян.

Складність та значущість цих проблем спонукала міську управу вийти з ініціативою про створення Особливої Комісії з врегулювання цін на предмети першої необхідності (далі Комісія), якій було доручено здійснювати заходи з встановлення цін та забезпечення постачання мирному населенню продуктів харчування та палива. Комісією було створено 1 вересня 1914 р. У своїй роботі вона тісно співпрацювала з біржевим комітетом, на її засідання запрошувалися представники міської поліції, філій банків, делеговані робітники найбільших заводів міста, представники міської товарної біржі, товариства споживачів та містян. Комісією приймалися довідкові (обов'язкові) ціни на такі продукти та предмети першої необхідності: борошно, сіль, цукор, крупу/пшоно, сало, олію, картоплю, капусту, ковбасу, керосин, вугілля, дрова, сірники та такса на хліб. Пізніше було додано макарони, мило, оселедці, цибулю, оцет, стеаринові свічки, сіно, солону та овес.

На ріст цін в умовах війни впливали такі основні фактори: підвищення податків; ускладнення транспортного підвозу; спекуляція всіх типів; інтендантські закупівлі; мораторій на вивіз продовольчих товарів з регіону; видача кредитів банкам під заставу зернового хліба та ін.

Підвищення податків розглядалося органами місцевої влади як неминуче явище. Саме військові події зумовили прийняття урядом надзвичайних мір щодо збільшення акцизу на цукор, сірники, керосин та встановлення особливого військового податку у різних розмірах на різноманітні предмети першої необхідності за перевезення їх залізничним транспортом.

Що стосується спекуляції, то вона мала різне походження, а тому й ефективність протидії цьому явищу була не однаковою. Наприклад, якщо розглянути ситуацію з підвищенням ціни на цукор, що виникла у березні 1915 р. через монопольну змову виробників, які зобов'язали своїх місцевих агентів підняти ціни,

то в такому випадку місцева влада була не в змозі запобігти підвищенню ціни і вимушена приймати рішення про підвищення довідкових цін, щоб не залишити місто без цукру. Що стосується спекуляції іншими товарами першої необхідності місцевими торговцями, то ці процеси деякою мірою могли контролюватися з боку влади, поліцією та торговельними наглядачами від міської управи, часто самі громадяни писали заяви до міської управи, вказуючи конкретні факти порушення встановлених цін торговцями.

Гострою була й проблема постачання та росту цін на паливо різного типу: вугілля, дрова та керосин як для населення, так і для промисловості. Враховуючи такий стан, за сприяння Комісії 1 грудня 1914 р. було створено спеціальний орган (Розподільче Бюро), завданням якого було здійснювати рівномірний розподіл вугілля і дров. З метою задоволення потреб паливом населення, у вересні 1914 р. було прийнято рішення про розширення міського вугільно-дров'яного складу. Створивши розподільчий паливний резерв, міська влада дещо нівелювала ажіотаж на паливному ринку та деякою мірою сприяла утриманню росту цін на дані товари.

Проблематичним було постачання керосину до міста, оскільки воно повністю залежало від транспортного підвозу у м. Єлисаветград з м. Баку або з інших міст Кавказького регіону. У зв'язку з нерегулярними поставками попит на цей товар зростав, а, відповідно, ціна також почала зростати: з 2 руб. за пуд у листопаді 1914 р. до 2,60 руб. за пуд у березні 1915 р. та 2,80 руб. за пуд у липні 1916 р. Для запобігання розгулу спекуляції та утримання цін у встановлених межах у місті було відкрито 7 міських керосинових лавок. Але найбільш дієвим заходом у вирішенні питання рівномірного забезпечення населення дефіцитними товарами такими, як керосин, дрова, вугілля і цукор було введення міською управою у середині 1916 р. карткової системи на ці групи товарів.

Важливим питанням у вирішенні проблем забезпечення м. Єлисаветграда продуктами харчування було постачання борошна та випеченого хліба в достатній кількості та максимальне утримання цін від подорожчання на цей головний продукт.

Заходи, які вживалися міською владою, були такими: встановлювалися такси на випечений хліб та довідкові (обов'язкові ціни) на борошно; було відкрито міські лабази для продажу борошна населенню за встановленими цінами, для чого було оформлено позику під векселя міста в державному казначействі на суму до 100.000 руб.; укладено угоди з мірошниками, які добровільно погодилися постачати необхідну кількість борошна у міські лабази за ціною по 10 коп. за куль, що дешевше за встановлені обов'язкові ціни, з доставкою за свій рахунок. Перша міська борошняна лавка розпочала свою роботу з 9 березня 1915 р. Крім того, Міська управа взяла на себе не тільки продаж готового випеченого хліба, а й було вирішено самостійно закупляти зерно, його перемелювати на орендованих млинах, випікати в орендованих пекарнях і продавати у міських лавках. Таким чином, було здійснено намагання поставити під контроль процес формування цін на готовий продукт – випечений хліб. Зазначені вище заходи дозволяють стверджувати, що роздрібні ціни на випечений хліб утримувалися досить довго – до кінця 1915 р. (майже півтора року). Потім спостерігалася динаміка росту цін, і до кінця 1916 р. відбувся стрибок ціни на хліб у два рази.

Проблеми спекуляції харчовими продуктами спричиняли ріст цін, а тому міська влада приймала рішення про відкриття міських лавок не тільки на борошно та випечений хліб, а й на м'ясо. Проведений аналіз установлених такс на м'ясні продукти за 1914–1917 рр. по м. Єлисаветграду свідчить про те, що ціни на всі види м'ясних продуктів мали стабільну тенденцію до росту і складали від 300% до 700% за різними видами м'ясної продукції відносно до цін 1914 р. Темпи зростання цін на м'ясопродукти зумовлювалися недотриманням установлених такс при інтендантських закупівлях для армії.

Крім вищезазначених заходів боротьби з дорожнечею на продукти харчування, Комісія також сприяла місцевому Товариству споживачів в його ініціативі щодо закупівлі продуктів першої необхідності та продажу їх за закупівельними цінами членам сімей, призваних на війну містян. Для цих потреб Товариству споживачів надавалися необхідні кредити. Всім

пільговим споживачам видавалися номерні картки, пред'являючи які, вони могли придбати товари в магазинах споживчого товариства зі знижками, тобто за закупівельними цінами.

Таким чином, здійснюючи вищенаведені заходи та використовуючи свої повноваження, органи місцевого самоврядування м. Єлисаветграда, в складних умовах воєнного часу, намагалися утримати ціни на товари та продукти першої необхідності. Розглянувши причини, які в умовах війни впливали на ріст цін, слід зазначити, що ліквідувати більшість з них на місцевому рівні було неможливо, адже вони не перебували в компетенції міської влади, а створювалися недалекоглядним імперським урядом. Мілітаристські замаху царської Росії залишили українські міста сам на сам зі своїми економічними проблемами.

Синявська Л.І., к.і.н., доцент
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ДІЯЛЬНІСТЬ ГІРНИЧО-ВИДОБУВНИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1914–1916 рр.

Початок Першої світової війни суттєво вплинув на організацію гірничо-видобувного виробництва. Вугілля розглядалося як стратегічна сировина і паливо, обсяги видобутку якого суттєво впливають на процеси, пов'язані із організацією бойових дій та налагодженням виробництва військової продукції. В умовах війни різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення затратних підготовчих робіт у вугільній промисловості. Війна виявила величезний дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Проведення мобілізації ще більше загострило проблему забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами. На вугільних копалинах гостро відчувався дефіцит робочої сили.

Видобуток вугілля у Донецькому басейні у 1915 р. виявився нижчим обсягів видобутку у 1914 р. на 57,2 млн пудів або на

3,3%. Протягом першого півріччя 1915 р. видобуток мінерального палива в Донбасі проти відповідного періоду 1914 р. зменшився на 106,4 млн пудів або на 11,9%. Забезпечення зростання видобутку палива вимагало вжиття комплексних заходів, спрямованих на забезпечення підприємств працівниками, підвищення їхньої продуктивності праці та механізацію вуглевидобутку. Однак досягнення потрібного результату в Російській імперії великою мірою досягалося посиленням державного примусу та завдяки екстенсивному виробництву. Прагнення робітників задовольнялися, як правило, лише тією мірою, якою це задоволення забезпечувало безперервність вуглевидобутку.

9 березня 1915 р. було прийнято рішення про можливість залучення малолітніх та військовополонених для виконання найбільш складних робіт, зокрема підземних і у нічний час. На 15 серпня 1915 р. на копальнях налічувалося всього 155 тис. робітників, серед них 20 тис. військовополонених. 17 серпня 1915 р. було прийняте рішення про утворення так званої Особливої наради для координації дій різних установ під час війни. Деякі вчені вважають, що порядок і форма утворення цього органу, а також отримані ним повноваження посилили плутанину у сферах впливу різних відомств і ускладнили організацію видобутку вугілля в Донбасі. Законом від 19 серпня 1915 р. передбачалося утворення крім Особливої наради по обороні держави при Головних начальниках відповідних відомств Особливих нарад з постачання палива та перевезень. Згідно положення про Особливі наради з постачання палива вся імперія була поділена на 9 споживчих районів, завідування справами яких доручалося уповноваженим голови Особливої наради з постачання палива. Ці уповноважені отримували право утворювати місцеві наради для вирішення питань забезпечення споживачів паливом. Робота Особливих нарад фактично відразу зіткнулася із рядом труднощів та проблем, які було неможливо вирішити в рамках існуючої вертикалі управління. На розподіл палива між споживачами суттєво впливала наявність двох категорій споживачів, чиї замовлення виконувалися позачергово: флоту та залізниць. Часто виникала плутанина із кількістю замовленого палива та вагонів, необхідних для його перевезення. Тим більше, що навчені гірким досвідом споживачі у більшості

випадків завищували потрібні їм обсяги пального і транспортних засобів для його доставки. Загалом ведення бойових дій може передбачати утворення особливих органів влади, покликаних оперативно вирішувати проблеми, що виникають під час ведення війни. Але створення таких органів у вигляді кількох вертикалей, як правило, призводить до неузгодженостей у їхніх діях. У «російському варіанті» ситуація з утворенням Особливих нарад була загострена у зв'язку з тим, що ці органи отримали право «призначати загальні і приватні реквізиції». Тому механізм регулювання паливного ринку став триматися на традиційних адміністративних методах примусу, який включав у себе конфіскацію палива. Реквізиції вугілля стали одним із засобів поліпшення становища в економіці Росії, яка не була готова повністю задовольнити потреби війни.

Водночас у другому півріччі 1915 р. вже відчувалися певні результати перебудови гірничо-видобувної промисловості Донбасу до роботи в умовах воєнного часу. Так, у цей час було видобуто вугілля на 2,7% більше, ніж за відповідний період 1914 р., а антрациту – на 22,7%. Причому впродовж 1915–1916 рр. кількість відвантаженого вугілля поступово зростала, а різниця між заявленим обсягом і відвантаженою кількістю мінерального палива скорочувалася. Так, у 1915 р. різниця склала 29,3%, а у першому півріччі 1916 р. – 25,2%. У той же час відзначалося, що якість частини відвантаженого вугілля не задовольняла окремих споживачів, які не мали можливості використовувати низькосортне мінеральне паливо у якості джерела енергії.

Окремо слід зауважити про вплив на організацію вугле-видобутку посилення страйкового руху. Причиною поширення страйкового руху у гірничо-видобувній промисловості ставали конфлікти між робітниками і підприємцями, засновані на невідповідності обсягів виконаної працівниками роботи і оплатою праці. Державні органи Російської імперії різного рівня намагалися всілякими способами зупинити поширення страйкового руху.

Починаючи з червня 1916 р., відділ промисловості констатував зростання протестних настроїв у середовищі робіт-

ників. Особливо поширеною були вимоги підвищення заробітної плати в силу різкого зростання ціни на продукти харчування та промислові вироби в роки війни. У деяких випадках уникали страйків шляхом підвищення оплати праці (від 20 до 40%), але у багатьох випадках порозуміння досягнути не вдалося. Конфлікти між працівниками і підприємцями виникали в основному тоді, коли керівництво не йшло навіть на найменші поступки. Гірничопромисловці відзначали особливо великі втрати внаслідок шахтарських страйків кінця квітня – початку травня 1916 р. Ситуацію певною мірою вдалося врятувати завдяки встановленню особливих премій вибійникам за регулярний вихід на роботу протягом квітня 1916 р. Водночас, користуючись тим, що в умовах воєнного часу страйкувати стало набагато важче, власники й адміністрація підприємств збільшили робочий час (на багатьох підприємствах до 15 годин на добу), послабили увагу до охорони праці та техніки безпеки й почали «зміцнювати» трудову дисципліну збільшенням штрафів. На деяких підприємствах був оштрафований кожний другий робітник.

Загалом уряд Російської імперії прагнув до забезпечення максимальної фондівдачі за мінімуму капіталовкладень у розвиток вугледобувної промисловості. На цьому шляху посилювався економічний тиск та розширювався спектр позаекономічних примусів на промисловців та підприємців Донбасу.

Фареній І.А., д.і.н., професор,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ДІЯЛЬНІСТЬ «АРТІЛЬНОГО БАТЬКА» МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО В РОКИ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Періоди воєнного протистояння не вичерпуються лише подіями на фронтах та суцільною мілітаризацією суспільства. Серед сфер суспільного буття, без якої вочевидь соціум не може існувати, – економічна діяльність людей. У представленій розвідці пропонується поглянути на одну з його складових –

кооперативне господарювання доби Першої світової війни, пов'язане з всесвітньо відомим українським кооператором, так званим «артільним батьком» Миколою Васильовичем Левитським.

Діяльність Левитського в роки світової війни була визначена характером його кооперативної роботи напередодні її. У 1904 р. у Єлисаветграді він організував артілі чоботарів. Дякуючи Левитському, з самого початку існування цих кооперативів вони змогли знайти місце в системі воєнного постачання збройних сил Російської імперії і щороку виконували замовлення на виготовлення десятків тисяч пар чобіт для армії. З 1910 р. єлисаветградські артілі стали одержувати великі замовлення на пошиття воєнного обмундирування головного інтендантства в Санкт-Петербурзі та інтендантських відомств Одеського, Варшавського і Казанського воєнних округів.

У роки Першої світової війни співробітництво з військовими продовжило розвиток. На 1915 р. у Єлисаветграді діяло вісім артілей, семеро з яких були організовані Левитським. Працювали чоботарська, шапкарська, швейна, туфельна артілі та чотири кооперативи з пошиття білизни. Артільники-чоботарі за станом на середину 1915 р. виконували замовлення на 25 тис. чобіт. Артіль шапкарів спромоглося з початку воєнних дій здати інтендантству 280 тис. кашкетів. Левитський у цей час зумів виклопотати для неї довгостроковий контракт на пошиття для армії 42 тис. кашкетів щороку. Туфельники від санітарного відомства одержали замовлення на виготовлення 22 тис. черевик для поранених у госпіталях, швейна артіль – на 100 тис. комплектів білизни. У середовищі військових Микола Васильович зміг знайти щирих прихильників артільної справи. Надійним помічником Левитського у керівництві єлисаветградськими артілями став штабс-ротмістр В.В. Загута.

У період війни М.В. Левитський займався широкою організаційною і громадською роботою. Зокрема, у вересні 1915 р. він взяв участь у нараді, скликаній Міністерством торгівлі і промисловості для вирішення питань вдосконалення законодавства щодо діяльності трудових артілей. Обговорювалися питання розробки нових зразкових статутів, порядку відкриття

артільних підприємств, використання найманої робочої сили, кредитування, державних замовлень на продукцію, тощо. Микола Васильович, на відміну від багатьох свої колег, відзначився послідовним обстоюванням необхідності існування, поряд із загальнокооперативним законодавством, самостійного закону про артілі.

На початку ХХ ст. стрімко розгорнулося союзне будівництво кооперації. Українські кооператори відстоювали право на створення самостійних всеукраїнських центрів кооперації. Левитський був у лавах активних провідників ідеї загальнонаціонального єднання кооперативних організацій. На усіх кооперативних і господарських форумах він наполегливо відстоював ідею про необхідність заснування кооперативних структур, які б захищали національні економічні інтереси. Як активного виразника інтересів української кооперації та авторитетного в державі громадського діяча, М.В. Левитського було делеговано домагатися від уряду Російської імперії реєстрації статутів всеукраїнських кооперативних центрів – Дніпровського союзу споживчих товариств та Південно-російського кооперативного банку.

Шевченко В.В., к.і.н.,
старший науковий співробітник
Інститут історії України НАН України

ДЕРЖАВНІ ВОЄННІ ПОЗИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1914–1916 рр.: ВИПУСК, РЕАЛІЗАЦІЯ, ЕФЕКТИВНІСТЬ

Перша світова війна безумовно суттєво вплинула на економічний устрій та господарське життя держав-учасниць, зокрема Російської імперії. Від перших днів цього глобального військового протистояння царський уряд працював над вирішенням питань про способи залучення коштів для воєнних витрат та подальший курс державної фінансової політики.

Разом із посиленням оподаткування та емісією паперових грошей одним із основних методів мобілізації державних

доходів стали державні позики. Це система грошових відносин, що виникають у зв'язку із залученням державою на добровільних засадах для тимчасового використання вільних коштів юридичних і фізичних осіб на умовах зворотності й платності. У Російській імперії під час Першої світової війни царським урядом було реалізовано шість внутрішніх державних позик, спрямованих на фінансування воєнних потреб на загальну суму 8 млрд руб. номінальної вартості. Дві з них були 5%, при підписній ціні 94 за 100, всього на 1 млрд руб.; одна – 5,5% по 99 за 100 – на 1 млрд руб. і три – 5,5% по 95 за 100 – на 6 млрд руб. Перші дві позики були випущені на 49 років, третя – на 81 рік, четверта, п'ята й шоста – на 10 років.

Перша позика була здійснена у жовтні 1914 р. Переважно вона була орієнтована на залучення коштів акціонерних комерційних банків. У цілому її реалізацію можна вважати успішною – казна отримала 466 млн руб. Однак владі так і не вдалося за допомогою цієї позики скоротити обсяги паперово-грошової маси, що перебувала в обігу.

Збільшення видатків на війну спонукало царський уряд до випуску другої воєнної позики у лютому 1915 р. Хоча за обсягами емісії, відсотковою ставкою та термінами погашення вона була аналогічною попередній, з її реалізацією виникли певні труднощі. Покриття позики все більше починало залежати від результатів прямої підписки на облігації, ніж від оборотних капіталів комерційних банків.

Третю державну позичку було випущено у квітні 1915 р. Суму емісії було збільшено до 1 млрд руб., а відсоткову ставку – до 5,5% річних. Офіційно позика була розрахована на 81 рік, проте уряд гарантував погашення всіх облігацій, заявлених до оплати у травні 1921 р. Таким чином, позичку намагалися зробити «привабливою» для великих підприємців.

Особливістю четвертої воєнної позички (жовтень 1915 р.) було залучення до підписки на облігації широких верств населення. Вперше в реалізації позички взяли участь ощадні каси та установи дрібного кредиту. Також було проведено досить активну пропагандистську кампанію. Незважаючи на ці заходи, урядові не вдалося досягнути поставленої мети. Позика не була повністю реалізована у встановлені строки.

Випускові п'ятої позики на 2 млрд руб. у лютому 1916 р., яка отримала напівофіційну назву «Позика Перемоги», передувала масова кампанія з її популяризації серед населення, особливо серед селянства. До пропаганди та агітації активно долучилися Святійший Синод і ліберальна інтелігенція.

Остання позика царського уряду Російської імперії на 3 млрд руб. була реалізована у жовтні 1916 р. Вона стала наймасовішою за весь період війни. Лише через ощадні каси на облігації підписалося 358 тис. осіб. Однак, незважаючи на розширення соціального кола підписантів, частка великих підприємців у ньому зменшилася. У результаті реальні надходження від позики були значно меншими, ніж очікувалося. До того ж, на реалізацію позик 1916 р. постійно впливало погіршення економічної ситуації в країні. Все це призвело до того, що до лютого 1917 р. ємність грошового ринку щодо державних позик виявилася повністю вичерпаною.

Умови всіх воєнних позик були фактично однаковими, за винятком відсоткової ставки, номіналу облігацій і терміну їх погашення. Так, облігації випускалися на пред'явника та іменні. Правила переходу останніх від однієї особи до іншої, а також обмін на пред'явницькі й навпаки визначалися міністром фінансів. Прибуток від позики назавжди звільнявся від оподаткування. Виплата відсотків за облігаціями передбачалася двічі на рік. Власникам облігацій надавалося право використовувати ці цінні папери під заставу для виконання казенних підрядів і поставок та забезпечення акцизних і митних платежів. Щодо термінів погашення позик, спостерігається тенденція переходу від довгострокових до короткострокових (10 років). Окрім того, під час випуску перших трьох позик за урядом було передбачено право на конверсію, тобто зміну початкових умов державної позики.

Усі позики реалізовувалися через публічну підписку на облігації у конторах і відділеннях Державного банку, казначействах та інших кредитних установах, визначених міністерством фінансів. Зокрема, починаючи з четвертої позики, до цього процесу долучилися ощадні каси, міські громадські банки, товариства взаємного кредиту, інші установи дрібного кредиту.

Перелік комерційних банків і приватних банкірських установ, які мали право розмішувати облігації, фактично упродовж 1914–1916 рр. залишався сталим. До нього входило від 24 до 30 банків та 5–7 банкірських контор. Серед них були лише три установи, засновані в українських губерніях – Київський приватний комерційний банк (позики 1914–1916 рр.), Одеський обліковий банк та банкірська контора «М. Ашкеназі» в Одесі (позики 1916 р.).

Загалом, незважаючи на те, що фактично царський уряд отримав від воєнних внутрішніх позик лише 7529 млн руб., останні були йому вигідні. По-перше, вони зменшували негативні наслідки емісії кредитних білетів і певною мірою сприяли стабілізації грошового ринку, а по-друге – були джерелом готівкових коштів.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА
(до 100-річчя початку Великої війни)**

Тези доповідей
Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю

(Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 року)

Літературний редактор: *А.П. Іржавська*
Набір підготували: *Л.І. Синявська, В.В. Шевченко*
Оригінал-макет підготувала: *Л.А. Зубець*

Підписано до друку 22.09.2014 р. Формат 60x84 1/16.
Ум. друк. арк. 8,78. Обл. вид. арк. 7,22.
Тираж 300. Зам. 35. 2014.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4